

PÉTERI GYÖRGY

Tisztogatás és patronálás

*Kádár ellenforradalma és a közgazdaságtudományi kutatások Magyarországon, 1957–1958**

E cikk a patrónus–kliens kapcsolatok jelentőségét vizsgálja az államszocializmus viszonyai között – azt, hogy a megfelelő patrónus védelme egy jelentékeny tudományos intézmény vagy egy egész tudományág túlélését biztosíthatta, amint azt majd a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének a kádári ellenforradalmi megtorlás és rendcsinálás időszaka alatti történetén keresztül bemutatom. Tisztogatás (vagy ahogy azt a műfaj nagy klasszikusának, Sztálinnak hazájában hívták, *csisztka*)¹ és patronálás az államszocialista társadalmi rendben kéz a kézben járnak, hiszen az önkényes terror, a jogállamiság hiánya s az állampolgár, illetve általában a hierarchikusan alacsonyabb pozíciójúak rendszertipikus kiszolgáltatottsága olyan társadalmi környezetet teremtenek, amelyben állandó a patronázs iránti túlkereslet.² Tisztogatás és patronálás nem csak két egymásba fonódó szál volt a kommunista uralom alatt álló tudományos élet szövetségében, de gyakran az is megtörtént, hogy azonos kéz fonta mindkettőt. Ez a látszólagos paradoxon, amint azt az alábbi eset kapcsán látni fogjuk, mélyen gyökerezik az államszocialista viszonyok közötti patronálás dialektikájában.

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: *Purge and Patronage: Kádár's Counter-revolution and the Field of Economic Research in Hungary, 1957–1958*. In: Péteri, György (ed.): *Patronage, Personal Networks and the Party-State: Everyday Life in the Cultural Sphere in Communist Russia and East Central Europe*. (Trondheim Studies on East European Cultures & Societies, No. 13.) Trondheim, 2004. 125–152.

¹ A cikkben a tisztogatás, 'csisztka' fogalma nemcsak a politikai rendőrségen keresztül gyakorolt terort és a bünygyi „igazságszolgáltatás” eszközrendszerét (letartóztatások, börtön és halálos ítéletek) jelenti, hanem széles értelemben az ellenforradalmi párt és államapparátus azon praktikáit, amelyek különféle társadalmi csoportok – köztük az akadémiai értelmiség – megfélemlítését és megrendszabályozását célozták. Ily módon magában foglalja a „szervezeti intézkedéseket” (beleértve a szakszervezetek, az ipari demokrácia munkahelyi testületei és a szakmai/művészeti szervezetek felosztatását), a fegyelmi eljárásokat a munkahelyeken és a pártszervezetekben, az elbocsátásokat vagy „más pozícióba történő áthelyezéseket”, kizárást a pártból, kikényszerített „önkritikát” a munkahelyeken és/vagy a nyilvánosság előtt stb.

² Sheila Fitzpatrick gondolatébresztő esszéje szerint a kliensek szemszögéből a patronálás egyik fő gyakorlati haszna a védelem volt, hiszen „a sztálini Oroszország (élet)veszélyes hely volt. A bizonytalanság, és a személyes sorscsapás mindig jelenlévő veszélye a mindennapi élet részét alkotta az eliteknél éppúgy (talán itt még inkább), mint az alsóbb társadalmi rétegek köreiben.” Fitzpatrick, Sheila: *Intellegentsia and Power. Client–Patron Relations in Stalin's Russia*. In: Hildermeier, Manfred (ed.): *Stalinism before the Second World War. New Avenues of Research*. Munich, 1998. 52.

Az olvadás, a fagy és a forradalom öröksége, 1953–1956

A Sztálin halála és az 1956-os forradalom közötti két és fél évben a magyar gazdaságkutatás olyan folyamaton ment át, melyet joggal nevezhetünk valóságos feltámadásnak. E „feltámadás” legfontosabb mozzanatai a következők voltak: az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének a megalakítása (1954–1955), a *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle*, a döntően szovjet cikkek fordításait tartalmazó folyóirat felváltása a *Közgazdasági Szemlével* (1954), amely elsősorban magyar közgazdászok munkáit közölte, és az empirista kutatási program sikeres beindítása, amely irányt adóan és inspirálóan hatott a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkájára.³

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956. februári XX. kongresszusa után a fejlődés látszólag ellenállhatatlan lendületet kapott, és úgy tűnt, az akadémiai autonómia nagy mértékű visszaállítása, valamint a közgazdaságtudományi kutatások tudományosságának helyreállítása politikai elfogadottságot és támogatást élvezett. Ennek nyilvánvaló jeleként nemcsak a közgazdászok között, de a társadalomtudományi elit soraiban, sőt a pártvezetés legfelsőbb köreiből is 1956 őszére általánosan elfogadottá vált, hogy a Magyar Közgazdasági Társaságot (amely 1948–1949-ben megszűnt működni, és amelyet 1951-ben hivatalosan is feloszlattak) újra létre kellene hozni.⁴

Mindaz valóban jelentős előrelépések sorozatának tekinthető, amelyet a kutató közgazdászok közössége vívott ki, miután szakterületük újraéledt a klinikai halál állapotából, amely a legsúlyosabb sztálini időkben jellemezte. Mindamellett a forradalom előtti és a forradalmi időszak öröksége szintén magában foglalt olyan elemeket, amelyek a kádárista ellenforradalmi elnyomás és konszolidáció kontextusában inkrimináló tehertétellé váltak a kutató közgazdászok közössége számára.

Ritka volt az olyan kutató közgazdász, aki nem azonosult nyilvánosan is Nagy Imre mérsékelt reformpolitikájával – az 1953 júliusától 1955 elejéig tartó „új szakasz” politikájával. És még kevesebben voltak készek elfogadni vagy belenyugodni a sztálinista vezetés kí-

³ A korszak közgazdasági kutatásának történetéhez lásd Péteri, Gy.: *New Course Economics: the Field of Economic Research in Hungary after Stalin, 1953–56*. Contemporary European History, vol. 6. (1997) no. 3. (Nov.) 295–327. Újabb kiadása: Péteri, György: *Academia and State Socialism*. Boulder (Colorado, USA)–Highland Lakes (New Jersey, USA), 1998. 6. fejezet. Az empirikus kutatási program számos új ismeretet eredményezett a szocialista gazdaság működéséről, ezekről mindenekelőtt a *Közgazdasági Szemle* tanulmányai tudósítottak. A program legfontosabb tudományos eredménye Kornai János úttörő jelentőségű kandidátusi disszertációja, *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* volt, amelyet Kornai 1956 szeptemberében védett meg, majd a dolgozat 1957-ben jelent meg. A könyv angol kiadása: *Overcentralisation in Economic Administration: A Critical Analysis Based on the Experience in Hungarian Light Industry*. London, 1959.

⁴ Lásd például Friss István felszólalását az Magyar Tudományos Akadémia Második Osztályának (Történelem és Társadalomtudományok) tanácsülésén 1956. május 8-án. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (a továbbiakban: MTA LT) a Második Osztály anyaga, 3/3. f. 2. Nem más, mint Andics Erzsébet, a kommunista párt Központi Vezetősége Tudományos és Oktatási Osztályának hírhedt sztálinista vezetője készítette az előterjesztést a Magyar Közgazdasági Társaság (újra) alapításáról. *Andics Erzsébet, az MDP Központi Vezetősége Tudományos és Oktatási Osztályának vezetőjének levele Szalai Béla KV-titkárnak*, 1956. október 9. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) 276. f. 91/92. őe. A Központi Vezetőség Titkársága nem kívánta megvitatni az előterjesztést addig, amíg nem kapott személyi javaslatokat a Társaság vezető testületeinek tagjaira, ami elegendő ideig késlekedett ahhoz, hogy aztán a központi pártapparátus figyelmét más, sürgősebb (az október 23-i felkeléssel kapcsolatos) ügyek kössék le. Végül a Társaságot 1959-ben alapították meg újra. Szabadkai B. Éva és mások: *Százéves a Magyar Közgazdasági Társaság*, Budapest, 1994.

sérleteibe a hegemonia visszaszerzésére. 1955 márciusától 1956 októberéig a kutató közgazdászok és Rákosi apparatcsikjai, funkcionáriusai között meglehetősen gyakoriakká váltak az összetűzések. Így érdemelte ki a Közgazdaságtudományi Intézet Andics Erzsébetnek,⁵ a Központi Vezetőség Tudományos és Oktatási Osztálya vezetőjének gyűlöletét, ami arra indította Andicsot, hogy az intézetet „gennygóc”-nak nevezze.⁶ A *Közgazdasági Szemle* – ez időben a Közgazdaságtudományi Intézet lapja – első három számának tartalma annyira irritálta az MDP vezetését,⁷ hogy Rákosi arra utasította Friss Istvánt, az intézet igazgatóját, hogy jóváhagyás céljából készítsen részletes publikációs tervet a következő két hónapra, 1955 második negyedévére pedig szerkesztőségi tervet nyújtsanak be a Központi Vezetőség Titkárságára.⁸

Sok mindent, amit Rákosi, Andics és a hasonzorúiek 1955–1956-ban „jobboldali elhajlásnak és oportunitizmusnak” tartottak, 1957–1958-ban „revizionizmus” címszóval támadtak. A sztálinista politika párton belüli kritikájának korai hulláma különösen érzékennyé tette Rákosit a „jobboldali elhajló” gazdasági nézetekre, olyanokra, amelyek szerint például lehetséges tartós növekedést elérni a mezőgazdaságban, a családi magángazdaság keretein belül, illetve, hogy az 1953 előtti egyoldalú nehézipari beruházások nemcsak szükségtelenek voltak, de hibásak és károsak is. Az 1957–1958-as revizionizmus elleni kampány ezzel szemben az államszocializmus gazdaságirányítási rendszerét bíráló nézetekre és a közgazdászok reformjavaslataira koncentrált. Az 1956. októberi forradalom előtt a kutató közgazdászok a gazdaságirányítás empirikus tanulmányozását tekintették elsődleges feladatuknak. E tematikus fókusz szorosan összefüggött a kommunista (de a sztálinizmussal szemben kritikusan fellépő) közgazdászok ama törekvésével, hogy elősegítsék a központi irányítás hatékonyabb és demokratikusabb formáinak a fejlődését. Azokban a hónapokban még a szocialista gazdasági rendszerek összehasonlító elemzésére is születtek kezdeményezések, a jugoszláv tapasztalatokra koncentrálnak. 1956. október 15-én a Közgazdaságtudományi Intézet több vezető tagja egésznapos találkozót tartott jugoszláv kollégáikkal, Degovićcsal, akit az információkra éhes Donáth Ferenc, Erdős Péter, Friss István, Kornai János és Nagy Tamás szinte a végkimerülésig beszéltetett a központi tervezés, az önálló vállalatirányítás és a piac jugoszláv modellben betöltött szerepéről.⁹ A szocializmus jugoszláv változata nyilvánvaló ösztönzést jelentett a korai magyar reformgondolkodás szá-

⁵ Andics és férje, Berei Andor Rákosi Máttyás közeli politikai barátai voltak.

⁶ Péteri: *Academia and State Socialism*, 176. Andics nyilvánvalóan aggódott, hogy a központi pártapparátus elvesztette az intézet feletti ellenőrzést. 1955. novemberi feljegyzésében arról panaszkodik, hogy a tudományos szabadság kérdése több alkalommal felmerült az intézetben, és hogy a közgazdászok explicit vagy implicit módon kifejezték egyet nem értésüket a pártvezetés (gazdaság)politikájával szemben. Megjegyezte, hogy ezek a tendenciák az intézet vezetésének (vagyis az igazgató, Friss István) jóváhagyásával találkozottak, és a „fokozódó politikai helyzet”-et azzal a ténnyel magyarázta, hogy „az intézet munkatársainak összetétele messze van a kielégítőtől mind politikai, mind tudományos nézőpontból”. Bizalmas *„Feljegyzés a Közgazdaságtudományi Intézet néhány problémájáról.”* Tudományos és Kulturális Osztály, gépelt leirat és másodpéldány, Andics Erzsébet aláírásával, Budapest, 1955. november 30. MOL 276. f. 65/343. öe., 185–187.

⁷ „Ez a lap három olyan cikket közölt, amiben annyi [ideológiai hiba] volt, hogy a bírálóink legalább még három cikket igényelne” – jelentette ki Rákosi Máttyás a KV Titkárság 1955. február 7-i ülésén. MOL 276. f. 54/353. öe. 28.

⁸ A KV Titkárság 1955. február 7-i ülésének teljes dokumentációjához lásd: MOL 276. f. 54/353. öe. 4–5. és 27–30/a.

⁹ *„Degovits elutárral 1956. október 15-én tartott konzultáció.”* Lásd Friss István iratai között: Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban: PIL), 861. f. 30. öe. Nyilvánvalóan nem ez volt az első és egyetlen találkozó az intézet kutatói és a jugoszláv közgazdász között.

mára, habár ez a reformközgazdászok jelentős tehertételévé vált 1956 november–decemberét követően, amikor kiújult az ellentét a szovjet blokk és Jugoszlávia között.

A kutató közgazdászok az olvadás és fagyás alatti minden „tévedését”, „hibáját” és „bűnét” betetőzte az 1956. tavaszi, nyári és kora őszi politikai felfordulásban való részvételük és az október 23-a utáni hetek tettei. Sokan közülük aktívan részt vettek a Petőfi Kör – az ellenzéki kommunista értelmiségiek legfőbb fóruma – vitáiban, és nyíltan az antisztálinista politika mellé álltak intézeti pártszervezetük, valamint a Tudományos Akadémia nagy pártaktíva-gyűlésein. Október 23-a után a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága és az intézet forradalmi tanácsának tagjaiként tevékenykedtek. Kádár kialakuló rendszerének kezdeti népszerűtlenségét a közgazdászok körében jól tükrözi a párttagsági arány radikális zuhanása a körökben: míg 1956 októberében az intézeti munkatársak 73%-a volt tagja a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP), a tagok aránya a Magyar Szocialista Munkáspártra (MSZMP) átnevezett kádári pártban csak 48% volt – még 1958 januárjában is.¹⁰

A megtorlás szakaszai

A legújabb irodalom a kádárista megtorlás történetét négy szakaszra osztja. Az első szakasz (1956. november 4-től december elejéig) fő célja a fegyveres ellenállás szétzúzása volt. A második szakasz kezdetét jelezte decemberben az „októberi események” immár „ellenforradalmi felkelésként” való hivatalos minősítése. Az elnyomás fő célpontjává a fegyvertelen ellenállás és a bármilyen jellegű békés tiltakozás vált. A tömeges megtorlás időszaka 1957 áprilisa és 1959 tavasza közé esett. Valóban, 1957 folyamán a restauráció igazságszolgáltatási gépezete oly mértékben túlterhelt volt, hogy a politikai ügyek kevesebb, mint egyharmadát tudták csak feldolgozni. A kivégzések és a hosszú börtönbüntetések kiszabásának korszaka volt ez. Az 1959-es részleges amnesztia véget vetett a legkegyetlenebb terrornak, és utat nyitott a negyedik, 1959 tavaszától 1963 tavaszáig tartó szakasznak, amelyet a győzedelmes rezsim részéről bizonyos fokú visszafogottság és önmérséklet jellemezett.¹¹

A harmadik szakasz, a tömeges megtorlás időszaka adta a közgazdasági kutatást (az MTA Közgazdaságtudományi Intézetét) sújtó *csisztká* politikai hátterét és környezetét. Persze ezekben a hónapokban úgy tűnt sokuknak, nem utolsósorban Kádár bíróságainak kíméletlen ítéletei okán, hogy a végzetes balszerencse állandóan közvetlen közelükben ólálkodik.¹² Mindazonáltal az ellenforradalmi restaurációnak az az ága, aminek ők leginkább ki voltak téve, ritkán hozott halált vagy börtönbüntetést. Noha a közgazdasági kutatás az antirevizionista kampány egyik fontos célpontja volt, a közgazdász-kutatóknak inkább kutatói állásuk elvesztésétől, illetve az empirista kutatási program felszámolásától, mint börtönbüntetésektől vagy halálos ítéletektől kellett tartaniok.

¹⁰ A Közgazdaságtudományi Intézet MSZMP szervezetének feljegyzése a Központi Bizottság Tudományos és Kulturális Osztályához az intézet helyzetéről. MOL 288. f. 33/1958. cs. 19. őe. 1.

¹¹ Litván György (ed.): *The Hungarian Revolution of 1956. Reform, Revolt and Repression 1953–1963*. Harlow–New York, 1996. 135–137.

¹² Donáth Ferencet, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgató helyettesét a „Nagy Imre és társai” perben tizenkét év börtönbüntetésre ítélték; Kornait számos alkalommal kihallgatta a politikai rendőrség Lipták Tamással fenntartott kapcsolatáról, akit szintén börtönbüntetésre ítélték az ún. „Mérei–Fekete ügyben”.

„Revizionizmus – a fő veszély”

A közgazdasági revizionizmus elleni hadjárat az általános antirevizionista kampány részét alkotta. Ez utóbbi háttérében azonban egyáltalán nem intellektuális kérdések, hanem a Moszkva és Belgrád között ismét elmérgesedő konfliktus állt.¹³ A *politikai* konfliktusok, melyeket Moszkva birodalmi jellegű válságkezelése váltott ki Kelet-Európában az 1950-es évek közepén, hamarosan rendszerjellegű, ideologikus, sőt „elméleti” ruhát öltöttek, s benne a nemzeti kommunizmus kérdései központi helyet foglaltak el. A jugoszláv „önigazgatás”, az állítólagos hagyatkozás a „piac erőire” és főként a szovjet típusú bürokratikus centralizmussal szemben megfogalmazott jugoszláv kritika tűzte napirendre a gazdaságirányítás kérdéseit a magyar antirevizionista kampányon belül. De még ebben a vonatkozásban is sürgetőbb politikai feladat volt Kádár és az apparátus elit számára a forradalmi munkástanácsok sakkban tartása, mint az, hogy megleckéztessenek néhány közgazdászt, akik rendhagyó ötletekkel játszadoztak, azon gondolkodván, hogy miként lehetne javítani a szocialista gazdasági rendszer szegényes teljesítményén.

Noha a kádárista vezetés viszonylag korán csatlakozott a szovjetek által kezdeményezett antirevizionista kampányhoz (támadta a nemzeti kommunizmust, illetve a „kétfrontos harc” hangoztatása helyett elfogadta, hogy a revizionizmus a „fő veszély”), a gazdasági revizionizmus elleni harcban viszonylag későn léptek porondra. A gazdaságirányítás rendszere elkerülhetetlen reformjának megvitatására akkor hoztak létre egy átfogó bizottsági hálózatot,¹⁴ amikor a kelet-német párt vezetése elhatározta, hogy harcot indítanak „a közgazdaságtan területén megnyilvánuló revizionista nézetek veszélye ellenében”.¹⁵ Ha a kelet-német példa nem váltott ki kellő szorongást a magyar vezetésben a tekintetben, hogy könnyen „a nemzetközi kommunista mozgalom fősodrának” peremére kerülhetnek, saját éber agitprop apparátusuk végül sikerrel megérttette velük, hogy liberalizáló közgazdasági reformok és a restauráció érdekei csak kis mértékben összeegyeztethetők.

A közgazdasági revizionizmus elleni első nyilvános támadások a *Gazdasági Figyelő* – az MSZMP konzervatív baloldali szárnyának lapja – 1957. áprilisi számaiban jelentek meg, ami aztán júniusban „átgyűrűzött” a párt napilapjába (*Népszabadság*), illetve elméleti folyóiratába (*Társadalmi Szemle*). 1957–1958-ban Ripp Géza és Molnár Endre – mindketten a KB Agitációs és Propaganda Osztályának fiatal munkatársai – a közgazdasági revizionizmus különböző aspektusait támadó több cikk, sőt könyv írásával tűntek ki. Régimódi sztá-

¹³ Változatlanul hasznos és gazdagon dokumentált ismertetés a második szovjet–jugoszláv konfliktusról: Gasteyger, Curt: *Die feindlichen Brüder. Jugoslawiens neuer Konflikt mit dem Ostblock 1958: ein Dokumentenband*. Schriftenreihe des Schweizerischen Ost-Instituts 2. Bern, 1960. Egy újabb, levéltári dokumentumokra épülő munka a témáról: Ripp Zoltán: *Hungary's Part in the Soviet–Yugoslav Conflict, 1956–58*. Contemporary European History, vol. 7. (1998) no. 2. (July) 197–225.

¹⁴ A vizsgálat tíz bizottságban zajlott, amelyek közül kilenc működött és készített jelentéseket. A bizottságok munkáját egy másik, felettes bizottság, a Közgazdasági Bizottság koordinálta. A Közgazdasági Bizottságnak harminc tagja volt, és Varga István – aki sem marxista, sem párttag nem volt – elnöketével ülésezett. A bizottsági munka 1957. február 26-tól május 24-ig tartott, és gyakorlatilag az egész gazdaságirányító elit és számos vezető akadémiai közgazdász közreműködött benne. A bizottságok munkájának teljes anyaga megtalálható: MOL XIX-A-60 Közgazdasági Bizottság.

¹⁵ Robert Neumann: *Gegen die Gefahr der Entwicklung revisionistischer Anschauungen auf dem Gebiet der Politischen Ökonomie*. Einheit, Jg. 12. (1957), No. 2. (Febr.) 157–167. A cikk, melyet nyilvánvalóan a Német Szocialista Egységpárt (SED) Központi Bizottságának megelőző ülése inspirált – ahol határozatot hoztak a „Harc a burzsoá ideológia és a revizionizmus ellen” címmel – Behrens, Benary és Kohlmeij, a vezető kelet-német „revizionisták” műveit támadta.

linista értelmiségiek, mint Háy László vagy Hevesi Gyula – mindketten a hosszú moszkvai emigrációs lét tapasztalatával a hátuk mögött – szintén csatlakoztak hozzájuk. A revizionizmust „az új gazdasági mechanizmus álrühájában” látták megjelenni, és rengeteg „terhelő” szöveget ástak elő 1956 viharos időszakából. Megtámadtak két régi kommunistát: Péter Györgyöt, a Központi Statisztikai Hivatal elnökét, a gazdasági reformok ismert szószólóját és Molnár Eriket, az Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóját, akit a modern kapitalista fejlődésről vallott nézetei miatt gyanúsítottak revizionizmussal. A Közgazdaságtudományi Intézet több munkatársát is célba vették, különösen Kornait, Erdős Pétert és Nagy Tamást.¹⁶

A magyar szakirodalom a gazdasági revizionizmus elleni hadjárat kezdeményezését közvetlenül a Rákosi éra sztálinista vezetőihez kötötte, akik ekkor moszkvai emigrációban éltek, és megpróbálták befolyásolni a budapesti párt politikáját – várva, illetve készülve a visszatérésre. Ezek egyike volt Berei Andor, aki Budapestre küldte az „Eszmei harcot a revizionista közgazdasági nézetek ellen” című, 1957. május 24-ára keltezett tanulmányának kéziratát. Berend T. Iván nagy jelentőséget tulajdonít ennek a tanulmánynak, mondván, az világosan és egyértelműen fejtette ki a radikális reformtervezetekkel és az ezek alapjául szolgáló revizionista gazdasági elképzelésekkel szembeni fő konzervatív–dogmatikus érveket. Az anyag különleges jelentőségét hangsúlyozandó, Berend megemlíti, hogy „az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága [a Politikai Bizottságot nevezték ekkor így] Fock Jenő kívánságára, szükségesnek tartotta a gyökeres reformokat elvető írás megvitatását is”.¹⁷ Mindazonáltal ezt a részletet Berend könyvének sem a magyar, sem az angol nyelvű változatában nem bizonyította.¹⁸ Úgy tűnik, Berend itt azt a benyomást szeretné olvasóiban kelteni, hogy az Ideiglenes Intéző Bizottság, a párt legnagyobb hatalmú testületének tagjaira nagy hatást gyakorolt Berei közgazdászokkal szembeni kritikája. Berend ezután áttér Friss Istvánnak az MSZMP Politikai Akadémiáján 1957. szeptember 20-án tartott előadására, melyet az antirevizionista kampány tetőzéseként kezel, s megállapítja, hogy az előadó a hivatalos pártvonalat fogalmazta meg. Eszerint Friss, Bereihez hasonlóan, a gazdaságirányításban egy mérsékelt, részleges korrekciós politika folytatását javasolta, ugyanakkor mint antiszocialista elképzelést elvetette a „gazdasági mechanizmus” egészének megreformálását. Berend hangoztatja, hogy Friss is beállt a közgazdasági revizionizmust támadó agitproposok sorába, noha Friss javára írja, hogy a korban szokásosnál kevésbé sommásan (árnyaltabban) fogalmazott: Friss nem kérdőjelezte meg, hogy a közgazdászok nagy többsége öszintén helyesli a tervgazdaságot, és óva intett a revizionista jelző meggondolatlan használatától, különösképpen amikor a viták során egyeseket minden alap nélkül vádoltak meg vele.¹⁹

Berei kéziratának és Friss 1957-es előadásának tárgyalásakor Berend elmulasztott néhány fontos kérdést feltenni: Az MSZMP Intéző Bizottsága úgy döntött, hogy a Berei-szöveg nem publikálható – miért? És miért hagyták ugyanazon az ülésen jóvá Friss előadásának (melyet akkor még „A szocialista tervgazdaság és a decentralizáció” címmel terveztek)

¹⁶ Lásd: Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Budapest, 1983. 98–104. Angol nyelvű publikációja: *The Hungarian Economic Reforms 1953–1966*. Soviet and East European Studies 70. Cambridge, 1990. Értő elemzést ad az antirevizionista kampányról és annak jelentőségéről Ripp Zoltán bevezető esszéje, in: Baráth Magdolna – Ripp Zoltán (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei*, IV. kötet, 1957. május 21.–1957. június 24. Budapest, 1994. 11–12.

¹⁷ Berend: *Gazdasági útkeresés*, 94.

¹⁸ Berend nem jelöl meg forrásokat, és nem szolgáltat részleteket arról, hogy mit szóltak Berei szövegéhez az Intéző Bizottság tagjai.

¹⁹ Berend: *Gazdasági útkeresés*, 104–105.

három hónappal, szeptemberre történő elhalasztását?²⁰ És miként értelmezzük Friss 1957. szeptemberi szövegének kétértelműségeit – az „árnyalatokat” s a „differenciált értékelést”? Miként magyarázható, hogy egyfelől úgy tűnik, készségesen áldozta fel Kornait, intézete legtermékenyebb kutatóját, azzal vádolva őt, hogy egészségében elvetette és megtagadta a szocialista gazdasági rendszert, másfelől nem volt hajlandó Péter Györgyöt, Erdős Pétert vagy Nagy Tamást revizionistaként megbélyegezni?²¹

Berend könyve alapján a korszakkal foglalkozó magyar történészek, úgy tűnik, elfogadták a vélt folytonosságot Berei kiadatlan cikke és Friss előadása között.²² Ha olyan forrásokat találtak, amelyek ellentmondtak „Friss, a javíthatatlan sztálinista” portréjának, akkor inkább Friss gyávaságára, rossz (bolsevik) erkölcsére és „furcsa amnéziájára” célozhattak, ahelyett, hogy magát a portrét vették volna ismét kritikailag szemügyre.²³ Amikor Berend T. Iván azt tárgyalja, hogy a párt alig hat–hét évvel a kádári ellenforradalom után elfogadta a radikális reformsomagot, amiben Frissnek a reform vezéralakjai között volt kiemelkedő szerepe, egy meglehetősen vérszegény kísérletet tesz arra, hogy megmagyarázza, miként került a reform egykori főellensége a front másik oldalára: „meg kell jegyeznünk, hogy a reformvonal elfogadásában, felülkerekedésében szerepet játszott, hogy Friss István, nyilván az előző évek tapasztalatai alapján, felül tudta vizsgálni korábbi álláspontját, és az át-fogó reform ügye mellé állt.”²⁴ A gond csak az, hogy az állítólagos „felülvizsgálat” azóta is dokumentálatlan és megmagyarázatlan maradt. Nem tudhatjuk – amennyiben Friss valóban képes volt felülvizsgálni korábbi álláspontját, s amennyiben erre 1963–1964-ben még valóban szüksége volt –, hogy az MDP KV Államgazdasági Osztálya vezetőjeként eltöltött hat év tapasztalata miatt nem szolgáltatott már 1954–1955-ben elég alapot egy ilyen kritikai-önkritikai felülvizsgálatra.

Az e fajta irodalomban tehát kevés a kétkedés vagy bizonytalanság Friss állítólagos szerepéről a kádári ellenforradalmi terror idején, a reformközgazdászok elleni „ideológiai–politikai harc”-ban. Berend újabb keletű memoárjában Friss portréját még sötétebb színekkel festi meg, feltehetően azért, mert erőteljesebb kontrasztra volt szükség Berend saját 1964-es könyve érdemeinek méltatásához, egy olyan könyv méltatásához tehát,²⁵ amely kereken

²⁰ Baráth–Ripp: *A Magyar Szocialista Munkáspárt*, 118.

²¹ Lásd: Friss István: *Népgazdaságunk vezetésének néhány gyakorlati és elméleti kérdéséről*. Budapest, 1957. 53.

²² Szamuely László: *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. (Szerk. és válogatta Szamuely László. Budapest, 1986.) című tanulmány- és dokumentumgyűjteményhez írt előszavában Friss Politikai Akadémián elhangzott előadását a gazdasági reformok ellen irányuló „ideológiai–politikai harc” egyik „alapvető dokumentumaként” tartja számon. Lásd még Ripp bevezető tanulmányát, in: Baráth–Ripp: *A Magyar Szocialista Munkáspárt*, 11–12.; és Gelegonya Judit: *Adalékok a magyar közgazdasági reformgondolkodás történetéhez*. Péter György. Doktori disszertáció, Budapest Közgazdaságtudományi Egyetem, 1990. 172–178.

²³ Gelegonya Judit érthetetlennek találta Friss 1957-es kritikáját Nagy Tamással szemben – hogy ti. Friss szerint Nagy Tamás elmulasztotta kritikailag értékelni Péter György nézeteit, az utóbbi gazdaságirányításról szóló cikkeinek antológiájához írt bevezetőjében. Gelegonya úgy gondolja, hogy Friss e tekintetben furcsa amnéziában szenvedhetett, hiszen ugyanabban az időszakban, 1956 májusában ő maga sem volt kritikus Péterrel szemben, sőt egyetértett vele. Lásd: Gelegonya: *Adalékok*, 177.

²⁴ Berend: *Gazdasági útkeresés*, 454.

²⁵ Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948–50*. Budapest, 1964.

hét évvel *azután* jelent meg, hogy Friss Kornait és Péter Györgyöt is állítólag „revizionizmussal” bírálta.²⁶

A közgazdasági revizionizmus elleni harc mindenképpen kényes helyzetbe hozta Friss Közgazdaságtudományi Intézetét – és a párt politikai akadémiáján 1957 szeptemberében megtartott előadás, úgy tűnt, ezt még tovább súlyosbította. Úgy látszott, a párt legfőbb gazdaságpolitikai tekintélye hátat fordított saját közgazdászainak és az általa kreált intézet kutatási programjának, sőt kész volt e közgazdászok elleni harc frontvonalába állni. Ez a viselkedés az 1930-as évek szovjet *csiszkáinak* notórius túlélője, a Rákosi-korszak gazdaságpolitikájának második számú felelőse részéről látszólag könnyen magyarázható.

Az alábbiakban egy alternatív narratívát szeretnék bemutatni Friss István 1957–1958-as, közgazdászokkal kapcsolatos szerepéről, melynek jól dokumentálható kiindulópontja az, hogy Friss a közgazdász kutatók patrónusaként cselekedett, és minden, amit ebben az időszakban e téren elkövetett, arra irányult, hogy *optimális* védelmet nyújtson a közgazdászok és empirista kutatási programjuk számára. Szerintem csakis egy ilyen narratíva képes azokból a látszólag ellentmondó részletekből és töredékekből egy koherens egészet alkotni, amelyeket oly nehezen tudott kezelni az eddigi szakirodalom.

Friss István és a „revizionista” közgazdászok elleni hadjárat

„*Preis Elvtárs*. Művelt, szorgalmas, a párthoz hű elvtárs. Mindig a legjobb képessége szerint próbál segíteni a pártnak. Pozitív tulajdonságai mellett van néhány nagy hiányossága, amelyeket komolyan figyelembe kell vennünk politikai megítélésekor. Burzsoá származása súlyos teher a számára. Soha nem volt alkalma részt venni a proletár tömegmozgalmakban, és ily módon soha nem válhatott valóságosan és szilárdan a proletariátus tagjává. Ez a hiányossága főként abban nyilvánul meg, hogy a különféle politikai és gazdasági kérdéseket nem mindig kommunista szemmel vagy a munkásosztály szemszögéből vizsgálja. Ezeket a problémákat inkább szenvtelenül nézi, a dolgozó emberek érdekeit figyelmen kívül hagyva, a statisztikus vagy az »objektív« kutató szemével. Ennek következtében tulajdonképpen kínos számára, amikor a pártvezetésnek el kell határoznia magát, és döntésre kell jutnia fontos kérdésekben.”²⁷

Friss István (1903–1978) zsidó, tőkés középosztálybeli családba született, és jó iskolázást kapott. Felsőfokú tanulmányait 1922–1924 között a berlini Kereskedelmi Főiskolán (*Handelshochschule*), majd 1924–1925-ben a Londoni Egyetem Közgazdasági és Politikatudományi Karán (*London School of Economics and Political Science*) folytatta. 1922-től dokumentáltan tagja az illegális Kommunisták Magyarországi Pártjának (KMP).²⁸ A húszas évek második felében apja gyárában dolgozott tisztviselőként, és részt vett az illegális kommunista mozgalomban. 1928-ban a *Kommunista*, a KMP illegális lapjának egyik szer-

²⁶ Berend T. Iván: *A történelem – ahogy megéltém*. Budapest, 1997. 193.

²⁷ Szántó Zoltán német nyelvű gépirata: „*Bericht über die Tätigkeit des ZK der KP Ungarns vom März 1937 bis Januar 1938*”. Manuilszki elvtársnak, Kommunista Internacionálé Titkársága, 1938. február 1. PIL 861. f. 9. öe. Friss 1962. december 28-i kézzel írt megjegyzésével (amikor megkapta és talán először látta a kivonatot), amelyben kifejezi afeletti meglepődését és szomorúságát, hogy Szántó soha nem tájékoztatta őt személyesen állítólagos hibáiról. („Preis” volt Friss István álneve az illegális kommunista mozgalomban.)

²⁸ Életrajzi anyagok Friss István irataiban, PIL 861. f. és „Friss István életrajzi adatai”, életrajzi bevezetés Friss dossziéjának katalógusához, amelyet az MSZMP egykori Párttörténeti Intézetének levéltárosa készített. Lásd még Vass Henrik: *Munkásmozgalomtörténeti Lexikon*. 2., átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, 1976. 185.

kesztője lett. A pártban végzett munkája miatt többször rövid szabadságvesztésre ítélték, majd 1930-ban három és fél évre bebörtönözték. 1935-ben a párt utasítására és segítségével Moszkvába költözött, ahol a Lenin Egyetemen politikai gazdaságtant tanított, s tagja lett a KMP Központi Bizottságának. 1936 és 1940 között Prágában tartózkodott a KMP KB által kiküldött három fős bizottság tagjaként, amelynek a feladata a magyar kommunista mozgalom felügyelete volt. 1940-ben Lengyelországon keresztül Svédországba menekült. 1941-től ismét a Szovjetunióban élt, ahol egészen 1945-ös magyarországi visszatéréséig a Magyarországra sugárzó moszkvai Kossuth Rádió szerkesztő bizottságának munkatársaként dolgozott. 1945-től kezdve mindig is nagyon közel állt a gazdaságpolitikáért felelős vezető párttestületekhez. Az 1948 és 1978 közötti időszakban végig tagja volt a kommunista párt Központi Vezetőségének/Bizottságának. 1948 és 1954 között az MDP Központi Vezetősége Államgazdasági Osztályának vezetője. 1954. október 10-én leváltották, mert szembehelyezkedett Nagy Imre új szakasz politikájával. Ekkor bízták meg a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének megszervezésével, aminek aztán ő volt az igazgatója nyugdíjba meneteléig (1974-ben, Nyers Rezsőnek a KB titkári posztjáról való eltávolításakor a vonatkozó pártdokumentumok már az intézeti igazgatói posztot jelölik meg Nyers új munkahelyeként). Kádár megújított kommunista pártjának, a Magyar Szocialista Munkáspártnak (MSZMP) vezető funkcionáriusai közé tartozott. 1956 decemberétől 1961. december 5-ig ismét a Központi Bizottság Államgazdasági Osztályának vezetője. A gazdasági területen még ezután is több fontos tanácsadói és/vagy felügyeleti pozíciót töltött be a pártban és pártonkívüli szervezetekben, különböző gazdaságpolitikai bizottságokban és más testületeknél.

Noha Friss kétségkívül nem tartozott az együgyű sztálinista apparatcsikok sorába, tagadhatatlan, hogy meggyőződéses és következetes marxista és kommunista volt. Erős lojalitást érzett és mutatott a párt irányában és az „Ügy” iránt, vagyis mindaz iránt, amiről azt gondolta, hogy a párt érdeke és célja. Politikai és ideológiai lojalitása, valamint pártfegyelme feltétlenül erős korlátokat szabott mind politikai, mind intellektuális tevékenységét és látókörét illetően. De látnunk kell azt is, hogy ugyanezen vonások egyben Friss „társadalmi tőkénének” döntően fontos elemeit képezték – ezek, hosszú illegális múltjával egyetemben, olyan kikezdehetetlen tekintélyt kölcsönöztek számára a párt felső köreiben, amilyet kevés más személy élvezhetett.

Sokat tudunk arról a Frissről, aki egyike volt azoknak a sztálinista pártvezetőknek, akik 1954–1956-ban utóvédharcot folytattak a Rákosi rezsím radikális kritikusai és a reformok szószólói ellen. A reformkommunista Friss története viszont a magyar kommunizmus háború utáni történetének még megírásra váró fejezete. Olyannyira, hogy Friss reformkommunistaságának gondolatát még ma is sokan szórakoztatónak találják. Ennek egyik magyarázata természetesen Friss Janus-arca (a kétértelműségek megnyilatkozásaiban, tevékenységében és a cselekvéstől való tartózkodásában). A másik ok a történeti kutatás hagyományos preferenciája, amely a politikai és gazdasági szféra tanulmányozását mintegy érdekesebbnek és érdemesebbnek tekinti a tudománypolitika, illetve a tudományos élet történeténél. Pedig az így beárnyékolta tudományos szféra Friss politikai ténykedésének egyik legfontosabb területe volt, különösen 1954 után. Amikor 1954-ben elvesztette a Központi Vezetőség apparátusában osztályvezetői beosztását, Friss az ország második számú gazdaságpolitikusaként hat év sok tekintetben keserű és frusztráló tapasztalataival gazdagodva kezdhetné saját pályájának egy „új szakaszát”. Ismeretes, hogy Frissnek sok mindenben nehezére esett elfogadnia a rákosi rendszer kritikáját, még ha azt a kommunista megújulás utáni vágy motiválta is. Egy vonatkozásban azonban feltétel nélkül elfogadta ezt a kritikát: azt ugyanis, hogy a Rákosi-korszak kudarca a „gazdaság frontján” annak eredménye volt,

hogy hiányzott a szocializmus feltételrendszerében zajló gazdasági folyamatok tudományos megismerése. Mi több, Friss nem csak elfogadta ezt az álláspontot, hanem az elsők között vontta le a szükséges gyakorlati politikai tanulságokat. Egyáltalán nem volt véletlen, hogy mikor visszavonult a párt központi apparátusából, ő kapta meg az új Közgazdaságtudományi Intézet vezetését. Nagyon is valószínű, hogy Friss maga kívánt gondoskodni az intézetről, megszervezéséről, majd irányításáról is. Frissnek határozott és jól artikulált (normatív) elképzelése volt a közgazdasági (társadalomtudományos) tudás jelentőségéről az államszocializmus politikai folyamataiban, amint a gazdaságkutatás válságának és stagnálásának okairól is Rákosi Magyarországon. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a jó politizálás csak a társadalmi folyamatok alapos (tudományos) megértésén alapulhat, és hogy valóban tudományos társadalomkutatás nem lehetséges addig, amíg el nem választják a komoly empirikus kutatást a „klasszikus” műveken gyakorolt exegetikától, és amíg a két műfaj intézményesen is el nem határolják egymástól. Ez az elválasztás döntő jelentőséggel bírt Friss szemében, mert enélkül szerinte az igazi tudományos gyakorlat alapvető ismerve – *a tények aprólékos, sokoldalú tanulmányozása* – nem nyerhette el jogos helyét a gazdasági kutatásban. Az empirista kutatási program sikere feltételezte ugyanakkor a programhoz csatlakozó közgazdász kutatók autonómiáját, azt, hogy szabadon vitathassák meg eredményeiket, és kritikus megállapításokat is tehessenek különböző állami és pártszervek aktuális tevékenységével kapcsolatban. Hasonlóan, a kutatóknak szabad hozzáférést kellett biztosítani a releváns statisztikákhoz és egyéb adatokhoz. Az empirikus kutatás és hiteles szakmaiság elősegítése a közgazdászok teljes közösségében azon kívül igényelte mindazt a támogatást és védelmet, amelyet a szakmai élet relatíve szabadon fejlődő infrastruktúrája nyújtani tudott.²⁹ 1955–1956-ban Friss fáradhatatlanul munkálkodott a fent említett ügyek előmozdításának érdekében. Habár nagy ellenállással kellett megküzdenie, különösen a központi pártapparátusban helyet foglaló konzervatív elvtársai részéről, jelentős haladást ért el, főként az intézet empirista kutatási programjának ismételt elfogadtatásában, érvényesítésében, valamint a gazdaságpolitikai irányultságú empirikus kutatásnak a védelmezésében a szocializmus ideológiai legitimációját előtérbe helyező marxista–leninista politikai gazdaságtannal szemben. Így Frissnek meggyőződése volt, hogy ami 1956. október 23-án kezdődött, az ellenforradalom volt, ugyanakkor eltökélten védelmezte a közgazdasági kutatásban a forradalom előtt elért pozitív tudományos és tudománypolitikai eredményeket a kádári restauráció túlkapásaival szemben.

Friss világosan látta, hogy az antirevizionista hadjáratnak katasztrofális következményei lehetnek a közgazdasági kutatásra nézve. Hogy valójában hol állt a „közgazdasági revizionizmus” kérdésében, az világosan kiderül a Bereinek 1957. október 20-án írt leveléből. Ebben hosszú várakozás után eleget tett Berei kérésének, hogy egy cikkét véleményezze. Berei kézírata nem maradt fenn Friss iratai között, ezért lehetetlen megállapítani, hogy a kézirat, amit Friss kommentált, megegyezett-e azzal, amelyiket Berend mutatott be és tárgyalt részletesen. Friss megjegyzései alapján azonban nagyon valószínű, hogy igen. Friss azzal kezdi, hogy nagyjából egyetértett a cikkel, *kivéve* a Péter állítólagos revizionista nézeteit vitató/kritizáló részeket (ezen részek alkották a kézirat zömét). E tekintetben Friss részletesen bemutatja, hogy Berei leleplező „kritikája” Péter szövegének szisztematikusan félreértésen és tendenciózus félreértelmezésen alapult. Friss szerint Berei írásában a legelembb distinkciókra is képtelennek bizonyult, amint például a leíró és a normatív megállá-

²⁹ A közgazdaságtudomány fejlődésére 1954 és 1956 között lásd Péteri: *Academia and State Socialism*, különösen a 6. fejezetet.

pítások között sem tett különbséget.³⁰ Friss szintén erősen kifogásolta Berei inszINUációját, miszerint Péter és mások revizionista nézetei tehető felelőssé a magyar gazdaság súlyos problémáíért.

Ahogy korábban említettük, Berend azt hangsúlyozta, hogy Berei cikkét megvitatta az MSZMP Ideiglenes Intéző (Politikai) Bizottsága. Csupán egyetlen dokumentált alkalomról tudunk, amikor az Ideiglenes Intéző Bizottság megtárgyalhatta a cikket: ez az 1957. június 14-i ülés. Az ügynek azonban nyilvánvalóan viszonylag csekély jelentőséget tulajdonított az Intéző Bizottság: az utolsó (kilencedik, „Különfélék” elnevezésű) napirendi pont utolsó (tizenegyedik) tételeként került sorra, és a jegyzőkönyvben nincs utalás arra, hogy valóban megvitatták-e.³¹ A cikk *Népszabadság*beli megjelentetésének kérdéséről Kiss Károly szóbeli javaslata alapján meglehetősen gyorsan döntöttek, azzal a konklúzióval, hogy „az Intéző Bizottság nem tartja szükségesnek, hogy Berei Andor elvtárs cikkét a *Népszabadság* leközzölje”.³² Ezt a döntést Friss – aki jelen volt az ülésen – feltehetően erőteljesen szorgalmazta. Ebben persze az is segítette, hogy egy cikk a párt napilapjában Rákosi egyik prominens, moszkvai száműzetésben lévő helyettesétől egyébként sem lett volna kívánatos, még azoknak a bizottsági tagoknak sem, akik nem kifogásolták Berei írásának mondanivalóját.

Ahogy korábban említettük, a Bizottság ugyanezen ülésén határoztak Friss „A szocialista tervezettség és a decentralizáció” című előadásának szeptemberi időpontjáról. Magyarán Frissnek a *Gazdasági Figyelő*ben megjelent első támadások után hat hónapig nem kellett bekapcsolódnia a közgazdasági revizionizmusról folyó vitába. Figyelembe véve, hogy ő volt a Központi Bizottság gazdaságpolitikáért felelős legmagasabb beosztású funkcionáriusa, s az apparátus agitációs és propaganda osztályának tagjai már március–áprilisban beszálltak a közgazdasági revizionizmus elleni harcba, Friss szembetűnően későn kapcsolódott be a vitába. Valóban úgy tűnik, hogy ameddig csak lehetséges volt, kivárt a kérdésről alkotott saját nézetének nyilvános kifejtésével, valószínűleg azért, mert tudta, hogy ha – és amikor – nem képes tovább mellőzni a nyilvánosságot, szinte lehetetlen lesz elkerülnie, hogy ártson saját intézetének, illetve a közgazdasági kutatásoknak általában. Friss valóságos „optimalizációs problémával” állt szemben: minél jobban védelmezte közgazdászait és az empirista kutatási program ügyét, visszautasítva és megtagadva a balos agitprop revizionizmusról és jobboldali elhajlásról szóló vádaskodását, annál inkább kockáztatta „Friss elvtárs, a jó kommunista és hűséges pártkatona” tekintélyét és elfogadottságát a pártapparátusi elit köreiben. Ennek következtében a párthierarchiában korábban elnyert magas hivatalos és informális pozíciójának legitimitása megkérdőjeleződött volna, és egyben mindaz a hatalom, amit patrónusként mozgósítani tudott. Másrésztől azt is tudnia kellett, hogy minél nagyobb mértékben fogadja el nyilvánosan a közgazdászok baloldali agitprop kritikájának álláspontját, annál gyengébb erkölcsi–politikai alapja lesz majd arra, hogy megvédje a közgazdasági kutatást attól a pusztítástól, amelyet e kritika okozhat.

Előadás a Politikai Akadémián

Friss aligha tehetett többet, mint azt, hogy igyekezzen a próbálgatás [*trial and error*] módszerével megtalálni ezeknek a látszólagosan ellenmondásos taktikáknak az optimális kom-

³⁰ *Friss István levele Berei Andornak*, Budapest, 1957. október 20. Gépírat, másolat. PIL 861. f. 146. öe. 27–28.

³¹ Talán nem érdektelen itt arra utalni, hogy Berend T. Iván könyvének megjelenésekor és azt megelőzően Berend volt az egyetlen történész, akinek lehetősége volt arra, hogy az uralkodó párt archívumában kutathasson.

³² Az ülés napirendjét lásd: Baráth–Ripp: *A Magyar Szocialista Munkáspárt*, 111–119.

binációját: először is, ahogy láttuk, megpróbálta elkerülni és/vagy késleltetni a nyilvános vitába való bekapcsolódást. Amikor ez tovább már nem volt lehetséges, és meg kellett tartania előadását a Politikai Akadémián, minimalizálni próbálta az agitpropos ellenfeleinek tett engedményeket. Amint korábban említettük, a magyar (gazdasági) reformelképzeléseket és reformpolitikákat kutató történészek észrevették, hogy Friss „árnyaltabb megfogalmazásra törekedett”. Ez azonban kevésbé segítette őket Friss megértésében. Inkább afféle zavaró (de csak mellékes) körülmény volt ez abban, hogy az 1957. szeptemberi előadást a párton belüli konzervatív vonal „revizionista tendenciák feletti” egyértelmű győzelme (a reformkommunizmus elnémitása) nyilvános jeleként kezelhessék. Ahogy Berend írja: „Hogy melyik nézet kerekedett felül, arról a Népszabadság [ahol Friss előadásának tömörített változata október 2-án megjelent] olvasóinak 1957 októbere után végképp nem lehetett kételeye.”³³

De ha ismét szemügyre vesszük Friss szövegét, jól látszik, hogy a Berend és az őt követő sok más kutató által nyújtott értelmezés erősen torzít. Friss előadásának „elméleti kérdéseket” tárgyaló, második része azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy a közgazdasági kutatás jelentős fejlődésen ment keresztül, amióta a „személyi kultusz” (sztálinizmus) fojtogató rendszeréből (1953–1956) kiszabadult. Friss jelezte, hogy 1956 tavaszától a közgazdasági viták egyre inkább összekeveredni látszottak a korszak szélesebb társadalmi, politikai vitáival, amikor is az „ellenforradalomra való szellemi felkészülésben” némi szerepet játszottak. Azonban sietett hozzátenni, hogy az utána következő eseményekbe egyetlen tudós közgazdász sem keveredett bele: „A marxizmus-ellenes, szocializmus-ellenes gazdasági nézetek terjesztése igen széles körben folyt. Mivel, mint ismeretes, a közgazdasági és gazdasági kérdésekhez mindenki ért, vagy legalábbis érteni vél, a közgazdasági és gazdasági jellegű kritika is jóformán mindennél jelentkezett, hol suttogó propaganda formájában, hol hangosan a legkülönbözőbb értelmiségi szervezetekben, összejöveteleken és tömény formában a Petőfi-kör úgynevezett vitáin, ahol persze a résztvevők, sőt a felszólalók nagy többsége nem volt közgazdász. [...] A közgazdászokat persze, kevés kivétellel jogosan illeti a vád, hogy a különböző ellenséges s a tudományosságnak még a látszatát is nélkülöző kritikát nem utasították vissza, s attól nem határolták el magukat.”³⁴

Az előadás második részének egyik legfontosabb retorikai jellegzetessége, hogy nem vállalja a közgazdasági „revizionizmus” konkrét meghatározását és „leleplezését” – magyarárn: e szöveget Friss nem a tisztogatáshoz való hozzájárulásként írta. Előadásában Friss inkább arra vállalkozik, hogy (újra)értékeljen egyedi eseteket, amelyek addigra már az agitprop kampány fő célpontjaivá váltak. Szenvtelen, „objektív” módon mérlegelte az agitproposok által elővezetett bizonyítékokat, és így ítélte meg, hogy a vádaknak volt-e alapjuk vagy sem.

Amikor közgazdászok egyéni nézeteit jellemzi, különösen Péter Györgyét, aki az agitpropos szélsőségesek legélesebb támadásainak volt kitéve, Friss szándékosan használta a „revizionista tendencia” kifejezést a „revizionizmus” helyett. Erre a distinkcióra Berendnek és a reformkommunizmus más történészeinek világosan rá kellett volna mutatniuk: „*Péter György nem revizionista*. Péter Györgynek ez a cikke [Péter első cikke, amely a *Közgazdasági Szemle* 1954. decemberi számában jelent meg] hasznosnak és megtermékenyítőnek bizonyult, gondolatai ma többségükben általánosan elfogadottak. De voltak a cikknek nem egészen világos, nem egészen helyes, vagy éppen ellentmondásos megállapításai is. [...] Összefoglalva: Péter György egyes nézetei valóban igen közel jutnak a revizionizmushoz.

³³ Berend: *The Hungarian Economic Reforms*, 68–69.

³⁴ Friss: *Népgazdaságunk*, 28–29.

Ezért írásaiban éppen végig nem gondoltságuk, ellentmondásosságuk révén van bizonyos revizionista tendencia, és dacára annak, hogy ő nem revizionista, ez a tendencia magában foglalja – nála vagy másnál – a revizionizmus kitermelésének veszélyét.”³⁵ Amikor saját intézetének két vezető munkatársára, Nagy Tamásra és Erdősre kerül a sor, Friss nyíltan visszautasít minden ellenük felhozott vádat. Egyedül Kornai esetében tűnt úgy, hogy Friss engedett az antirevizionista kampánynak. Gondosabb olvasat azonban még itt is feltárható volna néhány jelentős árnyalatot: „Kornai Jánosnak »A gazdasági vezetés túlzott központosítása« című könyvecskéje alapján véve az 1955 végéig érvényben volt iparigazgatási módszereket tárgyalja és bírálja, csaknem kizárólag a könnyűiparból vett tényanyag alapján, és általában ügyelve arra, hogy ne vonjon le messzemenőbb következtetéseket, mint amilyenekre az anyag valóban alapot ad. Könyve alapjául már említett disszertációja szolgált, s Kornai még a disszertáció megvédésekor is hangsúlyozta, abban látja a fő veszélyt, »hogy még mindig hajlamosak vagyunk általánosítani kellő bizonyítékok, ténybeli megalapozás nélkül«. Könyvébe mégis beleírta, hogy meg kell változtatni gazdasági mechanizmusunkat, s hogy »gazdasági mechanizmus« alatt ő »gazdaságvezetési módszereink összességét, a gazdasági élet egész szervezeti formáját, a gazdálkodás egész gépezetét« érti. Ezt viszont úgy lehet érteni, hogy Kornai elveti egész szocialista típusú gazdasági rendszerünket. Más alternatíva hiányában feltehetően a kapitalizmussal szeretné felcserélni. Ha Kornai így gondolta, ez már nem marxista álarcban jelentkező antimarxista nézet, ez a marxizmus nyílt elvetése.”³⁶ A bekezdés első fele megerősíti az empirista kutatási program jelentőségét, amennyiben Friss Kornait dicséri, hogy a program alapelveihez tartja magát. Sőt Friss azt láttatja közönségével, hogy Kornai könyvének hibája az empirikus program normáitól való eltérésének közvetlen következménye. De még ez utóbbi kritikai megjegyzésnek is élét veszi a feltételes mód használata néhány fontos helyen, ami a gondos hallgató és olvasó számára nyilvánvalóvá tette, hogy Friss nem akarta Kornait antimarxistának megbélyegezni. Gondos fogalmazása nemcsak az antimarxizmus vádját illető kételyt ajándékozta Kornainak, de esélyt és ösztönzést az utóbbinak arra, hogy eloszlassa a munkája elleni sztálinista kritikák gyanúsításait.³⁷

Előadása e fejezetét lezárva, Friss visszatért ahhoz, ami talán az elsődleges aggodalma volt az antirevizionista kampánnyal kapcsolatban, és amit, úgy érezte, mindenekelőtt meg kellett védenie: az empirikus irányultságú társadalomtudományos kutatás ügyéhez: „szükségesnek tartom a revizionizmus elleni éles harcot, de azt is, hogy csínján bánjunk a revizionista jelző osztogatásával, mint az ilyesfajta címkézéssel általában. A vitában előfordult, hogy egyeseket minden alap nélkül vádoltak meg revizionista nézetekkel, és az ilyen harcmódor alkalmas arra, hogy visszariasszon a bátor kérdésfeltevéstől, a kutatástól. Nem vagyunk még tökéletesen felvértezve a dogmatizmus ellen, fennáll még a tudományos vita és bírálat elnyomásának veszélye. Nekünk azonban a tudományos vitát és bírálatot minden-

³⁵ Friss: *Népgazdaságunk*, 42–44. (Kiemelés: P. Gy.)

³⁶ Friss: *Népgazdaságunk*, 44. (Kiemelés: P. Gy.)

³⁷ Friss jó szándéka ugyanakkor Kornai számára nem derült ki. Kornai a közönség soraiban ült az előadás alatt. A vele készített interjúmban Kornai úgy emlékezett vissza, hogy Friss előadása sokkolta, megrémítette és felháborította. Azokban a időkben embereket akasztottak fel politikai „bűncselekmények” okán, s az az állítás, hogy ő hátat fordított a marxizmusnak, felért a politikai rendőrségnek való feljelentéssel. De Kornai arra is emlékezett ezekből a napokból, hogy Friss bízatta őt, hogy némi önkritika gyakorlásával, bizonyos tételek visszavonásával jelentősen javíthatna helyzetén. A szerző interjúja Kornai Jánossal, Budapest, 1987. máj. 14.

képpen támogatnunk kell. Harcoljunk tehát úgy a revizionizmus ellen, hogy az valóban leplező és tudományosan meggyőző, a marxizmushoz méltó legyen!”³⁸

Friss előadását úgy értelmezni tehát, hogy az lett volna a gazdasági reformok és a revizionizmus elleni kampány tetőzése a párt régi és új sztálinista erői részéről, nem egyszerűen túlzás, hanem a szakszerű történelmi értelmezés és a józan ítélőképesség csődjé.

A korabeli kádári pártbürokrácia érzékenyen reagált minden olyan tendenciára, amelyet ellentétesnek vélt a kommunista restauráció alapvető érdekeivel – úgy tűnik, ők a reformkommunizmus történéseinél hamarabb és jobban megértették Friss előadásának tényleges üzenetét. Reakciójukról pedig minden elmondható, csak az nem, hogy megerősítene az 1980-as és 1990-es évek történéseinek nézeteit. Azoknak, akik osztják azt az általánosan elfogadott nézetet, miszerint Friss a többi sztálinistától csak abban különbözött, hogy több nyelven beszélt, meglepetést okozhat, hogy 1957 második felében Friss a Központi Bizottság apparátusában komoly támadások célpontja volt. Csupán négy nappal a Politikai Akadémián megtartott előadása előtt V. S. Bajkov, a budapesti szovjet nagykövetség vezető tisztviselője megbeszélést tartott Sándor Józseffel, aki az első titkár irodájának vezetője, a Központi Bizottság Párt- és Tömegszervezetek Osztályának vezetője és az MSZMP KB tagja volt. Sándor közölte, hogy az ország siralmas gazdasági helyzetben van, majd a gazdasági problémák efféle magyarázatával lepte meg szovjet elvtársát: „Az én véleményem szerint – mondta Sándor elvtárs –, ameddig gazdaságunk élén Friss [István] elvtárs áll, egy olyan ember, aki képes volt ügyesen és ravaszul álcázni jobboldali nézeteit Rákosi idején éppúgy, mint most, Kádár idején, addig gazdaságunk nem fog kikerülni a zsákutcából.” Sándor ezután elmesélte kíváncsi kapcsolatának, hogyan védelmez Friss magukat gazdasági szakembereknek „tettető” burzsoá elemeket a Külkereskedelmi Minisztériumban egy a minisztériumi állomány megtisztítását szorgalmazó magas pártfunkcionárius erőfeszítései ellenében. Miután biztosította Bajkovot, hogy ők (a jó kommunisták) elintézik a betolakodókat, és arról is, hogy Friss elvtársat is „jól megérdemelt helyére” teszik, Sándor azzal fejezte be, hogy 1956 októbere óta Magyarországon megváltoztak a körülmények, és ennek következtében az osztályharc formái is: „Jelenleg azokkal az ellenforradalmárokkal szemben kell harcba szállnunk, akik – miután vereséget szenvedtek az októberi nyílt összecsapásokban – most »kifinomultabb« eszközökkel akarják elérni céljaikat. És ezeket az elemeket segíti néhány Frisshez hasonló vezető, akik régebben Rákosi közvetlen környezetéhez tartoztak, ma pedig jobbra–balra helyezkednek, félnek, hogy felelősségre vonják őket régi hibáikért, s gyakran elvtelen, többnyire jobboldali politikát folytatnak.”³⁹

S ha a Központi Bizottság „centrista” funkcionáriusai addig csak gyanakodtak Frissre, 1957. szeptemberi előadása minden kétségen túl meggyőzte őket Friss „jobboldali opportunizmusáról”. Az erőteljes reakció nem kisebb embertől, mint a KB első titkárától, magától Kádártól érkezett.

1957. október 11-én a Központi Bizottság apparátusának aktívaülésén Kádár hevesen bírálta Friss Politikai Akadémián tartott előadását. Friss nem volt jelen a gyűlésen, de tájékoztatták Kádár bírálatáról, miszerint előadása a politikai bátorság hiányáról tanúskodott, arról, hogy Friss képtelen volt „igen”-t vagy „nem”-et mondani. Október 13-án Friss egy rövid levelet írt a párt Politikai Bizottságának, amelyben közölte, hogy nem tud posztján ma-

³⁸ Friss: *Népgazdaságunk*, 45.

³⁹ Bajkov, V. S.: *Feljegyzés Sándor József elvtárssal, az MSZMP Párt- és Tömegszervezetek Osztályának vezetőjével folytatott beszélgetésről*. 1957. szeptember 16. III/24-es dokumentum. In: Gál Éva – Hegedűs B. András – Litván György – Rainer M. János (szerk.): *A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest, 1993. 205.

radni, ha a párt legfelsőbb vezetői nem bíznak benne. A levelében a következőket írta: „Néhány hónap előtt már voltak kételyeim ezt a bizalmat illetően, és akkor a PB több tagja előtt céloztam rá, hogy talán nem célszerű helyemen maradnom. Amit mondtak, többé-kevésbé megnyugtató. Kádár elvtárs pénteki szavai most újra napirendre tűzték a kérdést, és úgy gondolom, jó lenne, ha a PB sürgősen döntene benne, mert bizonytalanságomnak mindennapi munkámra is ki kell hatnia.”⁴⁰ Kádár válaszában tagadta, hogy Frissnek oka lenne kételkedni a Politikai Bizottság (vagy személyesen Kádár) Friss iránti bizalmában. Kádár felszólította Frisst, hogy túlzott érzékenysége helyett inkább tanuljon a kritikából, s ne magyarázza szavait úgy, mintha az a bizalom hiányát tükrözné: „Te egy nyilvános előadásban olyan szőrmentén bírultad Péter György és Nagy Tamás egy és más helytelen közgazdasági tételét, ami pártaktívánk egy részében komoly nyugtalanságot keltett, elsősorban Nagy Tamást illetően – politikailag. Nem akarom vitatni, hogy a magyar népnek volt-e egyáltalán eddig két kiló kópor ára haszna abból, hogy egy Nagy Tamás nevű közgazdász ténykedett és ténykedik a magyar társadalmi életben, de politikai kára elég jelentős volt – ezt állíthatom.

Van egy komoly és jogos aggodalom amiatt, hogy a helyzet normalizálódásával fátyolt borítunk olyan dolgokra is, amelyekre nem lehet fátyolt borítani. Ezek közé tartozik Péter György súlyos közgazdasági tévedése, amelyik rokonságban van az ismert és meggyőződésem szerint Jugoszlávia népgazdaságára is káros, jugoszláv, a piacot fetisizáló nézetekkel. Még inkább ezek közé tartozik az ilyen Nagy Tamás-féle emberek összetevékenysége – amelyekre a párt, remélem, soha nem fog fátylat borítani.

Ezt az aggodalmat Te, megengedem, szándékom ellenére túlságosan tapintatos bírálattal előadásod útján növelted. Én kötelességemnek tartottam, ugyancsak nyilvánosan, ezt az aggályt csökkenteni.”⁴¹

Friss nyilvánvalóan vereséget szenvedett, de sem előadása, sem a lemondással való fenyegetés nem volt egészen eredménytelen. Sikerült elérnie, hogy Kádár a PB-tagok „nyilvánossága” előtt írásban rögzítse, hogy továbbra is számít rá a Központi Bizottság apparátusában, és fontos információkra tett szert az apparátus vele, intézetével és a közgazdászokkal kapcsolatos hangulatáról. Ez a hangulat tette elkerülhetetlenné a magas szintű pártvizsgálatot a Közgazdaságtudományi Intézettel szemben, amelyet 1958 februárjában rendeltek el. Miközben a Frissre nehezedő nyomás, hogy engedjen az értelmiségiek (közgazdászok) árulását megtorolni kívánó apparátus követelésének, egyre növekedett, Friss, immár pozíciójában megerősítve és megerősödve, megújult erőfeszítésekkel próbálta védelmezni/menteni a közgazdászokat és kutatási programjukat.

Magas szintű pártvizsgálat a Közgazdaságtudományi Intézetben

Viszonylag kevés információ áll rendelkezésünkre a pártvizsgálat háttéréről és lefolyásáról.⁴² A Közgazdaságtudományi Intézet elleni pártvizsgálat egy sorozat egyik állomása

⁴⁰ Levél az MSZMP PB tagjaihoz, 1957. október 13. PIL 861. f. 38. őe. 2.

⁴¹ Kádár János levele Friss Istvánhoz. A levél másolata elküldve a Politikai Bizottság összes tagjának és póttagjának, 1957. október 15. PIL 861. f. 38. őe. 3–5.

⁴² A magas szintű pártvizsgálatot megelőzte a budapesti V. kerületi pártszervezet kezdeményezése, amely indítványozta a Közgazdaságtudományi Intézet pártéletének vizsgálatát. Munkájukat később összehangolták a magas szintű pártvizsgálattal. (Orbán László: *Feljegyzés a Közgazdaságtudományi Intézet helyzetének és káderproblémáinak felülvizsgálatáról tartott megbeszélésről*. Febr. 8. MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztály. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. őe.) A Köz-

volt,⁴³ amelynek fő célja a tudományos intézetek és a bennük dolgozó értelmiségiek megszabályozása volt.

Az intézet pártszervezetének már 1958 januárjában jelentést kellett küldenie a Központi Bizottság részére.⁴⁴ Ez a vizsgálat előkészületeit szolgálhatta, mert a vizsgálóbizottságot a Központi Bizottság Tudományos és Kulturális Osztálya 1958. február 8-án állította fel.⁴⁵ A bizottság tagjai között szerepelt Antos István, Barla-Szabó Ödön, Háy László, Haász Árpád, Gulyás Emil, Keserü János, Lázár György, Molnár Endre, Sebes Sándor, Sipos Aladár és Vörös Gyula.

A bizottság a gyakorlati gazdasági életben (állami és pártszerveknél) magas pozíciót betöltő emberekből, a párt agitprop apparátusa tagjaiból és az egyetemeken marxista-leninista politikai gazdaságtant oktató tanárokból állt. A bizottságot Tömpe István mezőgazdasági miniszterhelyettes vezette, akit kevéssel korábban helyeztek át a belügyminiszter politikai ügyekért felelős helyettesének posztjáról. Ezt megelőzően ő vezényelte le az írók, illetve az Írószövetség elleni ellenforradalmi kampányt, amely az utóbbi erőszakos feloszlásához vezetett.⁴⁶

A vizsgálat négy fő szakaszát különíthetjük el. Az első szakaszban a bizottság kisebb csoportokra oszlott, melyek az intézet különböző osztályainak munkáját, illetve e munka különböző aspektusait vizsgálták. A második szakaszban az egyes csoportok beszámolóira épülő összesítő jelentés megvitatására a pártvizsgálat vezetője plenáris ülést hívott össze. A harmadik, döntő szakaszban a bizottság véglegesített jelentését a Központi Bizottság Titkársága megtárgyalta, és határozatot hozott. Végezetül gyűlést rendeztek a Közgazdaságtudományi Intézetben, amelynek a legfőbb funkciója az volt, hogy alkalmat nyújtson kritikára és önkritika gyakorlására. Az utóbbi különösen azoknak volt fontos, akiket a pártvizsgálat a legfőbb bűnösöknek szemelt ki. Nyilvános bűnbánatot vártak attól, aki bűnbocsánatban akart részesülni. Nem volt elég az intézeti gyűlés előtt megbánni a bűnöket, hanem a saját és mások által elkövetett bűnökkel folyóiratok és napilapok cikkeiben kellett leszámolni.

Frissnek pusztán intézetigazgatóként nem lett volna betekintése a vizsgálat menetébe egészen a vizsgálóbizottság végleges jelentésének elkészültéig, illetve a titkárság elé terjesztéséig. Ő azonban a kezdetektől fogva jól tájékozott volt a bizottság munkájáról, és bizonyos jelek arra utalnak, hogy sikerrel igyekezett a bizottság munkáját befolyásolni. A forrásokból kiderül, hogy Friss a vizsgálat minden fázisában igyekezett befolyását a közigazdászok oldalán latba vetni: a bizottság és alcsoportjai összetételének eldöntésénél, a jelentés megfogalmazásánál s a Titkárság határozatával kapcsolatban is. Az 1958. február 28-án Orbán Lászlónak, a Központi Bizottság Tudományos és Kulturális osztályvezetőjének⁴⁷ írt levelében nemcsak az ellen tiltakozott, hogy Molnár Endre, a KB egyik agitprop funkcioná-

ponti Statisztikai Hivatal (akkori elnöke Péter György) elleni pártvizsgálatot is a kerületi pártszervezet indítványozta, s később magasabb szintű pártszervek átvették az ügyet.

⁴³ Gelegonya: *Adalékok*, 5.5.1. fejezet

⁴⁴ *A Közgazdaságtudományi Intézet pártszervezetének vezetőségi jelentése az Intézet helyzetéről* 1958. február 3. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. ő.e.

⁴⁵ Orbán: *Feljegyzés*, id. mű.

⁴⁶ Lásd: Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–63*. Budapest, 1996. 473.

⁴⁷ *Friss István levele Orbán Lászlónak*, 1958. február 28. Friss István iratai. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. ő.e. Friss levelét a KB gazdaságpolitikai osztályvezetőjeként írta a KB egy másik osztályvezetőjéhez. A levelet „Orbán László elvtársnak, KB Agit-Prop. Osztály”-nak címezte, holott Orbán ebben az időben a tudományos és kulturális ügyek osztályvezetője volt. Molnár az agitprop osztály egyik alacsonyabb rangú funkcionáriusa volt.

riusa az intézet általános (elméleti) osztályát vizsgáló csoport tagja lett, de Háy László és Molnár vizsgálódásainak fókuszja és módszerei ellen is. Molnár személyével szemben az volt a kifogása, hogy Molnár szerinte ellenségesen elfogult volt az osztály több munkatársával szemben. Bírálta továbbá Háy és Molnár interjúit az osztály nyolc tagjával, mert azok a közgazdász kutatók politikai tevékenységére koncentráltak, teljesen ignorálva a tudományos munkát, holott Friss szerint ez utóbbinak kellett volna a vizsgálat igazi tárgyának lennie. Ugyancsak felháborítónak találta, hogy a vizsgálódók édeskeveset tudtak s még kevesebbet értettek meg az osztály tudományos munkájából. Mindezen hiányosságok következtében Friss szerint a Háy–Molnár jelentés elfogadhatatlan volt.

A levél alapján Friss patrónusi, intézete védelme érdekében tett erőfeszítéseinek több aspektusa azonosítható. A vizsgálóbizottság felhatalmazása valóban magában foglalta az intézet szakmai, tudományos munkájának értékelését, noha ez csak egy szempont volt a hatból.⁴⁸ Ehhez a ponthoz kapcsolódott a bizottság egyik kérdése, hogy az intézet milyen mértékben vett részt az aktuális gazdasági problémák megoldásában, valamint mennyire járult hozzá a párt gazdaságpolitikájának alakításához. Frissnek tehát – nem intézetigazgatói minőségében, hanem a KB gazdaságpolitikai osztálya vezetőjeként – a vizsgálat kezdetétől fogva kikérték a véleményét, és a vizsgálati anyagokhoz is hozzáférhetett. Ez lehetőséget nyújtott számára, hogy megpróbálja befolyásolni a bizottság és az alcsoportok összetételét, valamint a vizsgálati módszereket. Szintén igyekezett befolyásolni a vizsgálat fókuszát, erősen hangsúlyozva, hogy az ő értelmezésében az intézet szakmai–tudományos munkája képezi a vizsgálat tárgyát. Mindezt természetesen azért tette, hogy megelőzze, illetve az elkerülhetetlen minimumra csökkentse a vizsgálat által az intézetnek okozott károkat.

Friss jó okkal tartott Molnár Endre részvételének lehetséges következményeitől, különösen az intézet általános (elméleti) osztályának vizsgálatánál. Molnár ugyanis addigra már az antirevizionista kampány egyik legismertebb (és leghírhedtebb) agitpropos személyiségévé nőtte ki magát. Háy László, a régi moszkovita kommunista, aki Kádár alatt a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora lett, szintén a kommunista értelmiségiek konzervatív szárnyának közismert képviselője volt, különösen a *Gazdasági Figyelő* című folyóirat – az antirevizionista támadások vezető orgánuma – megalapításában és vezetésében játszott központi szerepének köszönhetően. Nem meglepő, hogy a pártvizsgálat teljes dokumentációjában egyedül a Háy–Molnár-féle, az általános elméleti osztályról szóló jelentés tartalmazott kritikai megjegyzéseket az intézet empirista kutatási programját illetően. Háy és Molnár hangoztatták, hogy ok-okozati összefüggés volt a Kornai könyvében és más, hasonló jellegű írásokban fellelhető „politikai torzulások” és „a részkérdések vizsgálatának (az intézet kutatási programjára oly’ jellemző) empirikus jellege” között. Véleményük szerint az empirista kutatási program tette lehetővé az intézet kutatói számára, hogy elkerüljék igazi ideológiai és politikai nézeteik nyílt hangoztatását, mint ahogy az empirikus kutatás (túl)hangsúlyozása vezetett köreikben a „szocializmus [marxista–leninista politikai] gazdaságtana eddigi eredményeinek lebecsülés[ére]”, továbbá azon nézet elterjedésére, miszerint

⁴⁸ A másik öt szempont vagy téma: a Közgazdaságtudományi Intézet helyzetének értékelése történetileg (az 1956-os ellenforradalom előtt, alatt és után); az intézeti kollektíva összetételének értékelése (szakmai és politikai szempontból egyaránt); az intézet jelenlegi politikai helyzetének értékelése; az intézet vezetésének értékelése; és a *Közgazdasági Szemle* munkájának értékelése. Orban: *Feljegyzés*, id. mű.

„a tudományos kutatást nem csak a napi politikától, hanem a politikától általában függetleníteni kell”.⁴⁹

Az egész pártvizsgálat kiindulópontjául egy meglehetősen furcsa kérdés szolgált: miért vesztette el a Közgazdaságtudományi Intézet a párt(apparátus) bizalmát? A kérdést persze voltaképpen nem a Közgazdaságtudományi Intézetnek, hanem a pártapparátusnak kellett volna címezni. De a kérdés fenyegető üzenete az intézet kutatói kollektívájának szólt: „elvesztették a pártapparátus bizalmát, ergo valami nagy bűnt követtetek el!” Háý és Molnár mindenesetre jelentésükben azt állították, hogy az általános osztály vizsgálata folyamán megtalálták a választ a kérdésre. Az intézeti pártszervezetnek 1956 előtti régi (sztálinista) pártvezetés ellen irányuló kritikai attitűdjét jelölték meg a bajok forrásaként, és azt állították, hogy az intézet hozzáállásának kialakulásában a „Nagy Imre-csoportjából kisugárzott hangok”-nak is megvolt a maguk szerepe. Az októberi forradalom alatt, sőt még november 4-e után is ez a kritikai attitűd „súlyos politikai hibák”-hoz és „ingadozás”-hoz vezetett, ami hatott a magyar értelmiség egyes rétegeire is. Megkoronázva e súlyos hibákat, az intézet tagjai elmulasztották jóvátenni bűneiket, és nem vettek részt az „ideológiai tisztázódás” és a „politikai konszolidáció” érdekében 1957 után folytatott küzdelemben. Háý és Molnár hangsúlyozta, hogy az intézet kutatói kerültek az ideológiai harcot, ami az apparátus sorai-ban csak megerősítette a gyanút, hogy a régi politikai „hibák” (a párttal szemben tanúsított politikai ellenzékiesség) tovább élnek az intézetben.

Háý és Molnár a következő intézkedéseket javasolta az intézet (politikai–ideológiai) „megerősítése” céljából: új igazgatót kell kinevezni, aki Frisstől eltérően összes energiáját és idejét az intézet ügyei erőskezü irányításának tudja szentelni. Az intézet pártszervezetének vezetését olyanokkal kell felváltani, akik eltökéltek a politikai és ideológiai munkájukban, megálljt parancsolnak a jelenlegi vezetés „pacifizmusának”, és megszüntetik „az ön-elégültség állapotát”. Továbbá javasolták a kutatói személyzet összetételének javítását megbízható, szilárd, a közgazdasági munkában tapasztalatokkal rendelkező kommunistákkal. Másrészről az „elméleti és politikai kérdésekben ingadozó” és a gyakorlati közgazdasági munka tapasztalatait nélkülöző intézeti tagokat ilyen gyakorlati gazdasági állásokba kell áthelyezni. Ebben a vonatkozásban említették Kornai, Nagy András, Máriás Antal és Csendes Béla nevét. A javasolt áthelyezésekkel kapcsolatban hangsúlyozták, hogy „jobb inkább senkihez sem hozzányúlni, mint egyedül Kornait eltávolítani” – vagyis többeket érintő tisztogatást javasoltak, nehogy Kornaiból, az első számú célszemélyből „mártírt” csináljanak.

Háý és Molnár személyi javaslatainak legfontosabb következménye az lett volna, hogy teljesen lehetetlenné tették volna Kornai és mások számára tudományos karrierjük folytatását. Nagy Tamásról szóló gondolatmenetük hozzáférhetővé teszi azon kritériumokat, melyek alapján Háý és Molnár eldöntötték, hogy szerintük ki maradhat kutató, s ki nem. Kiemelték, hogy tekintettel Nagy iskolázottságára és szervezőképességére, egyértelműen ő a legalkalmasabb személy az általános osztály vezetésére. Tudatában voltak Nagy forradalom alatt és közvetlenül utána elkövetett „súlyos politikai hibáinak”, de úgy találták, hogy Nagy „jelenlegi politikai magatartása” (Nagy Tamás felvételét kérte az MSZMP-be, és feltétel nélkül elfogadta és magasztalta a pártvonalat) nem indokolja leváltását. Mindehhez hangsúlyosan hozzátették, hogy bármi is legyen a döntés Nagy sorsáról, „semmiképpen sem kívánatos azonban lehetetlenné tennünk Nagy Tamásnak a közgazdaságtudomány területén való kutató tevékenységét”. Magyarán: az agitpropoz konzervatív baloldal szívesebben látta

⁴⁹ Háý László–Molnár Endre: *Jelentés a Közgazdaságtudományi Intézet Általános Közgazdasági Osztályának helyzetéről*. 1958. március 1. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. óe.

kutatói pozícióban az ideológiailag orientálódó polit-ökonómust, mint az empirikus kutatást előnyben részesítő, szakmai irányultságú közgazdászt.⁵⁰

A vizsgálóbizottság „szintetizáló” jelentésének első változata egyértelműen Friss befolyásáról tanúskodik. Ez annak köszönhető, hogy Friss jó kapcsolatokat ápolt a hierarchiában hozzá közel álló azon funkcionáriusokkal (Tömpe Istvánnal és Orbán Lászlóval), akiket a legfelsőbb pártvezetés a vizsgálat irányításával bízott meg.⁵¹ Az is kedvező volt Friss számára, hogy bár a KB agitprop apparátusának alsóbb szintjén több elkötelezett harcos is volt (mint például Ripp Géza és Molnár Endre), azonban Szirmai István, az osztály vezetője nyilvánvalóan nem kívánt részt vállalni a revizionista közgazdászok elleni kampányban. Tömpe István jelentésének⁵² első változata Friss 1957-es Politikai Akadémián elhangzott előadásának gondolatmenetét és megfogalmazásait követte: „revizionista tendenciákról” és nem revizionizmusról beszélt, és éles különbséget tett az intézet szakmai–tudományos tevékenysége és a munkatársak 1956–1957-es egyéni politikai tettei között. Háy és Molnár éles kritikája az empirista kutatási programmal szemben egyáltalán nem kapott helyet a jelentésben. Az összefoglaló jelentés egyik vázlata nemcsak megerősítette az empirikus kutatást mint a jó marxista közgazdasági kutatás alapját, de az intézet kommunistái köteleltségként írta elő, hogy „biztosítsák, hogy az Intézet munkatársai szoros kapcsolatban legyenek az üzemekkel stb., munkáikat részletes és sokoldalú tényanyag támassza alá”.⁵³

Az összefoglaló jelentés e korai változata ugyanakkor világossá tette, hogy bizonyos tisztogatások elkerülhetetlenek, s adoptálta azt a javaslatot, mely szerint az elméleti és politikai kérdésekben ingadozó munkatársakat (például Kornait, Nagy Andrászt, Máriás Antalt) át kellene irányítani gyakorlati gazdasági területre.

Tömpe előzetes jelentését egy bizottsági ülésen vitatták meg, ahol a dokumentumok szerint Friss is jelen volt. A vita eredménytelennek bizonyult – a jelenlévők nézetei az intézet helyzetét és a szükséges intézkedéseket illetően erősen eltértek egymástól, vagy teljesen ellentétesek voltak. Az elnök arra kérte a bizottság tagjait, hogy véleményüket írásban is fogalmazzák meg. Gulyás Emil (aki az intézet mezőgazdasági osztályát vizsgáló csoportban vett részt) tiltakozott az előzetes jelentés túlságosan elnéző megfogalmazásai ellen az intézet politikai és ideológiai bűneit illetően. Másrészről a „szervezeti intézkedések”⁵⁴ tekintetében nyugalomra és mérsékletre intett: „Végző soron [...] éppen ezért általában nem az intézetből való eltávolítását javasolnám a hibát elkövető embereknek; viszont néhány esetben helyesnek tartanám párt-, illetve hivatali büntetések kiszabását, éppen a nevelési szempontok kidomborítása érdekében.”⁵⁵

⁵⁰ Nagy Tamást félig viccesen „a magyar [marxista–leninista] politikai közgazdaságtan pápájának” nevezték az ötvenes és a korai hatvanas években. Habár a hatvanas évek reformkommunista diskurzusának fejlődésében jelentékeny szerepe volt, Nagy Tamás publikációiban ritkán lépett túl a marxista–leninista politikai gazdaságtan nyelvezetének és gondolkodásmódjának határain.

⁵¹ Orbán a gyakorlati politikai lépéseket illetően Kádár megújított kommunista pártján belül a Marosán Györgynél, Kállai Gyulánál, Apró Antalnál vagy Nemes Dezsőnél „liberálisabb” irányzatot képviselő „belső bírálókhoz” tartozott.

⁵² Tömpe István: *Jelentés a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról*. 1958. március 14. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. őe.

⁵³ A kiemelt rész nem került be a végleges szövegbe, vélhetően azért, mert az anyagot le kellett rövidíteni.

⁵⁴ „Szervezeti intézkedés”: régi, szovjet-orosz eredetű eufemizmus, amely emberek állásukból való kirúgásának, leváltásának vagy lefokozásának leírására volt használatos.

⁵⁵ Gulyás Emil: *Hozzászólás a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról összeállított jelentés vitájához*. 1958. március 24. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. őe.

Keserü János, a Központi Bizottság mezőgazdasági osztálya vezetőjének feljegyzése értékes információkat nyújt a vizsgálóbizottság vitájáról. A feljegyzés világossá teszi, hogy a fő demarkációs vonal Friss és Molnár között húzódott. Molnár ragaszkodott ahhoz, hogy a jelentés az intézet munkáját jellemezve állapítsa meg, hogy a kutatók egy csoportja, noha csak átmenetileg, de szembehelyezkedett a marxizmus–leninizmussal. Friss ezzel szemben olyan jelentést szeretett volna látni a bizottságtól, mely szerint, bár az intézet néhány munkatársának „helytelen nézetei” és néhány gyakorlati politikai tettük „objektíve az ellenforradalmat szolgálták”, mindez mégsem jelenti azt, hogy megtagadták volna a marxizmus–leninizmust. Keserü követelte, hogy a jelentés nyíltan tárja föl, hogy a revizionista gondolatok miként nyertek befolyást és teret az intézetben. Ugyanakkor óva intett a helyzet olyan félremagyarázásától, amiben az intézeti munkatársakat úgy festenek le, mintha a szocializmus tudatos ellenségei lettek volna. „Ezt talán még Kornaira sem lehet egyértelműen elmondani” – írta Keserü. Végezetül hangsúlyozta: „... az én véleményem szerint arra kellene törekedni, hogy ezeket az embereket ne taszítsuk el magunktól, fejlődésükben ne akadályozzuk, hanem segítsük őket, de ennek nem az a módja, amit Molnár elvtárs mondott, és nem is az, amit Friss elvtárs állít. Egyetértek Molnár elvtárssal abban, hogy az Intézettről szóló jelentés nem szépítheti a helyzetet, a valóságtól eltérően. Egyetértek Friss elvtárssal abban, hogy a következtetések levonásánál óvatosnak kell lenni, és abban is, hogy nem elfogultan, hanem nagyon tárgyilagosan [kell] a tényeket megállapítani. Azonban nem lehet »közéjük csapni«, ahogy Molnár elvtárs mondja, és nem lehet »ártatlan bárányoknak« tekinteni őket, ahogy Friss elvtárs kívánja.”⁵⁶

A bizottsági tagok hozzászólásai világosan indikálták, hogy a revizionizmus vádjának egyszerű visszautasítása nem szolgálta volna az intézet védelmét. De azt is jelezték, hogy a bizottság több tagjának hozzáállása jelentékeny manőverezési lehetőséget nyújtott Frissnek arra, hogy elkerülhesse a legrosszabbat (tömeges áthelyezések és/vagy az intézet feloszlatása).

A bizottság 1958. április 16-i keltezésű végleges jelentését a Tudományos és Kulturális Osztály nyújtotta be a Központi Bizottság Titkárságának.⁵⁷ Ez a szöveg a korábbi, előzetes változatnál kritikusabb volt az intézettel szemben. Kifogásolta, hogy az intézet tagjai az SZKP XX. kongresszusa után nem vállaltak szerepet a revizionizmus elleni harcban; utalt az intézet néhány tagjának munkáiban tetten érhető revizionista nézetekre – pontos szemlélyek és nézeteik megjelölése nélkül; bírálta a *Közgazdasági Szemle* szerkesztőségi munkáját, kiemelve Fekete Ferenc főszerkesztő felelősségét a „helytelen” cikkek megjelentetéséért, azt állítva, hogy Fekete „ingadozása” lehetetlenné tette, hogy a folyóirat a kommunista pártszerűség szellemében folytassa megalkuvás nélkül a burzsoá és revizionista eszmék elleni harcot. Háy és Molnár javaslatát Friss eltávolítására már Tömpe előzetes jelentése elvetette. A végleges jelentésben Frisst megerősítették állásában, és nagylelkűen elismerték szerepét az intézet által elért eredményekben. A KB Titkárság elé terjesztett határozati javaslat elmarasztalta az intézetet és vezetőit az ideológiai és politikai revizionizmussal kapcsolatos mulasztásokért és elkövetett bűnökért; felhívták őket a hibák és bűnök jóvátételére a revizionizmus elleni küzdelemben való aktív és nyilvános közreműködéssel; és azzal a feladattal bízták meg az igazgatót, Friss Istvánt, hogy javítson az intézet és a *Közgazdasági Szemle* személyi összetételén. Habár fokozott pártosságot sürgettek, szintén

⁵⁶ Keserü János: *Feljegyzés a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról*. 1958. március 20. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. őe.

⁵⁷ Szerényi Sándor osztályvezető-helyettes aláírásával *Jelentés a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról*. 1958. április 6. Tu/ 487, MOL 288. f. 7/26. őe.

szorgalmazták, hogy a marxista közgazdaságtan általános, elméleti elemeit össze kell kapcsolni „gazdasági életünk részproblémáinak sokoldalú és részletes empirikus elemzésével”, megerősítették Frisst igazgatói székében, és elrendelték egy új igazgatóhelyettes kinevezését.

A jelentés tehát Friss és még inkább az intézet többi tagjának megdorgálását javasolta, és bár azt is elvárta az intézet tagjaitól, hogy tegyenek néhány aktív, politikailag korrekt gesztust (revizionizmusellenes, önkritikai részeket is tartalmazó, agitprop cikkek formájában), de nem javasolt sem azonnali és demonstratív „érvágást”, sem pedig az 1954–1955-ös empirista kutatási programtól való visszavonulást.⁵⁸ Friss már feltehetően a jelentés következtetéseit, különösen a három kutató elbocsátásának kötelezettségét is túlságosan keménynek és szigorúnak érezte, de a Központi Bizottság Titkárságának vitája folyamán rá kellett jönnie, hogy további nyílt ellenállása esetén ő és patronált intézete még többet veszíthet.

A Titkárság április 24-i ülésén Marosán György beszélt a legtöbbit. Első hozzászólóként fenyegető hangot ütött meg. Kijelentette, hogy nem tudja elfogadni a jelentést, s így a javasolt megoldásokat sem, mert azok tisztára akarják mosni az intézetet, noha az, állítása szerint, „1956 nyarán az ellenforradalomnak közgazdasági területen [...] [a] góca volt”.⁵⁹ Bírálta a túlságosan elnéző bánásmódot Frissel szemben is, hiszen Friss viselte a fő felelősséget az intézetért, és kifejezte kívánságát, hogy az intézetet újra vessék pártvizsgálat alá, hogy minden egyes kutató esetében látni lehessen, hogy „mi a helyzet”.

Gáspár Sándor láthatólag Marosánnal egyetértésben lépett fel, legalábbis az intézet megítélését illetően: „Úgy néz ki, hogy sok ember tönkrement, vagy félig, vagy egészen. Szerintem, ha csak 15 emberrel is, de új alapokon kell kezdeni a munkát, tabularázát [sic!] kell csinálni. 15 emberrel kell kezdeni a munkát, akikben megvan az a képesség, hogy a pártot segítsék.”⁶⁰

Kádár sem volt elégedett a jelentéssel, de némi megértést mutatott a társadalomkutatás szükségleteivel szemben a kommunista rendszerben: azt mondta, boldog lenne, ha a „kutatók a kormánnyal és a Magyar Népköztársasággal szemben lojálisak lennének”, és nem várja el, hogy a napi politika minden kérdésében egyetértsenek a párttal.⁶¹ Kádár ugyanakkor vonzónak találta a *tabula rasa* ötletét. Úgy vélte, hogy azok a közgazdászok, akik nem hisznek a központi gazdasági irányításban, akik elvetik a tervezést, „nehezen dolgozhatnak hasznosan olyan országban, ahol tervezési rendszer van”. Hangoztatta, hogy a vizsgálatnak ilyen kérdésekre kellett volna koncentrálnia ahhoz, hogy felelni tudjon a kérdésre: „hagyjuk-e az Intézetet tovább így működni, vagy pedig megmondani, hogy jobb volna teljesen újjászervezni. Sokszor felmerült, nem volna-e célszerűbb új formában, új emberekkel, új alapokon indulni. Vagy pedig azt is meg kellene mondani, kiket lehet ott

⁵⁸ A vizsgálóbizottság egyetértett abban, hogy az intézetvezetés kezét ne kössék meg az intézet politikai-ideológiai szempontból legproblematisabb személyiségeinek megnevezésével és elbocsátásuk határidejének megszabásával. De a jelentés tartalmazta, hogy három kutatót „fokozatosan, úgy, ahogy megfelelő munkás-paraszt kádert találnak – elküldjenek.” (Szerényi Sándor bevezetője a KB Titkárságának 1958. április 24-i ülésén. MOL 288. f. 7/26. öe. 2.) Úgy gondolom, ez kompromisszumos megoldás volt, ami Frissnek tett engedménynek tekinthető.

⁵⁹ A Központi Bizottság Titkársága 1958. április 24-i ülésének jegyzőkönyve. MOL 288. f. 7/26. öe. 3. Felszólalása során visszatérően használta a hírhedt kifejezést: „revizionista góc”, átvéve Andics Erzsébet – Rákosi jobbkéze a tudománypolitikai ügyekben – szóhasználatát (aki az intézetet „gennygócna” nevezte).

⁶⁰ Uo. 5–6.

⁶¹ Uo. 6–7.

tartani, persze nemcsak olyan emberekre gondolok, aki a párttal minden dologban egyetért, hanem olyan emberekre, akik az olyan alapvető kérdésekben egyetértenek velünk, mint a tervezdélködés, ennek híve, a gazdasági élet többé-kevésbé centralizált irányítása stb. Ez a kérdés most. Egy dolog, hogy valamiféle szembenállásnak bázisa, és egy másik kérdés, hogy ad-e valamit az országnak, a pártnak. Ilyen intézetben előfordul, hogy 2–3 évig nem csinálnak olyat, amiért le kell őket tartóztatni, de az is lehet, hogy nem ad 5 kg kőpor árat sem az országnak. Ilyen Intézetet fenntartani 1–2 tucat ember számára nem helyes, és ugyanakkor becsapni magunkat, hogy van közgazdasági tudományos intézetünk. Ilyen dolgot nem szabad csinálni. Gáspár elvtárs kérdésfelvetése jogos, az Intézet maradhat, de valamiféle tabula-rázát kell csinálni. [...] El tudom képzelni, hogy 60 tudományos munkatársból 23-at megtartunk, és dolgozzanak rendesen, folyamatosan, s majd később feltöltjük a létszámot. Ez a kérdés nyitva maradt [a jelentésben].”⁶²

Mielőtt Friss beszélt volna a vitába, Háy László gyenge, de váratlan ellenállást tanúsított a *tabula rasa* ötletével szemben: „Ha 1956-ot elemezzük, akkor talán 5 ember ott maradhat, ha a jelenlegi helyzetet, akkor talán 5 embert kell elküldeni. [...] Arra jutottunk – én és Molnár Endre elvtárs különösen, akik a legkritikusabban néztük az intézet munkáját –, s itt meg kell jegyezni, hogy mi az általános osztályt vizsgáljuk, amely személyi összetételében is erősen kifogásolható osztály még az Intézetben belül is, hogy a leghelyesebb volna túlnyomórészt megtartani ezeket az embereket, egynémely embert fokozatosan eltávolítani, a pártvezetést megerősíteni és átszervezni, minden vitatott kérdést tisztázni. Ezt legjobb meggyőződéssel ajánlhatom.”⁶³

Haász Árpád ellenezte a tisztogatókat a tudományban és a közgazdaságtanban, és az intézetet bírálók ellen szólt. Kijelentette, hogy azok olyan normákat kértek számon az intézetben, amelyeknek egyik szocialista országban sem tudnának eleget tenni. Nyíltan és bátran hangsúlyozta, hogy az (ideológiai) nézeteltéréseket tudósokkal csak tudományos vitában és meggyőzéssel lehet megoldani: „Hogy úgy mondjam, ott nem lehet a tüzérségi harc szabályai szerint ideológiai harcot folytatni, hogy áttörjük a gócait s utána felszámoljuk a maradványait, hanem meg kell győzni őket tudományos agitációval és propagandával, hogy nekünk van igazunk ...”⁶⁴ Azt is hangoztatta, hogy az intézet feloszlatása súlyos következményekkel járna, és senki nem gondolhatja, hogy komoly tudományos kádereket „egyik évről a másikra ki lehet nevelni”.

Friss a vita viszonylag kései szakaszán kapcsolódott be, és elismételte, hogy az intézet munkáját a többi szocialista országban pozitívan ítélik meg, illetve az intézet által végzett kutatások folyamán olyan problémákat vizsgálnak, amelyek a többi szocialista ország kutatási programjaiban is szerepelnek. Kérte az ülés résztvevőit, hogy vegyék figyelembe, milyen fiatal az intézet. Kérte a Titkárságot, hogy ne utasítsák az intézetet munkatársak elbocsátására, mert ezzel azt a nem kívánatos látszatot keltenék, hogy „a tudományos életből eltávolítják azokat, akik őszintén megmondják véleményüket”. Friss szintén szembesíteni akarta a Titkárság tagjait a radikális *tabula rasa* megoldás lehetséges következményeivel: „Szerintem azzal nagyon sokat veszítenénk, sokkal többet, mintha alulról kezdenénk a tisztítást, hogy ha az intézetet teljesen újjászerveznénk, ez nagyon nehéz, mert nagyon kemény munka tudományos kádereket nevelni, ez nagyon sok időt vesz igénybe, persze katasztrófát

⁶² Uo. 7–8.

⁶³ Uo. 10–11.

⁶⁴ Marosán György ellen beszélve, uo. 12.

nem jelentene, ha néhány évre leállna a közgazdaságtudomány, de ez a néhány év 2–3 év visszaesést jelentene.”⁶⁵

Míg Haász és Friss hozzászólásai annyira felzaklatták Marosánt, hogy képtelen volt a továbbiakban összefüggően és érthetően beszélni,⁶⁶ Kádár záró megjegyzései több, addig megoldatlan ügyet raktak helyre. Azt kívánta, hogy a határozatok világosan foglaljanak állást az intézet negatív szerepéről a „helytelen nézetek” termelésében és terjesztésében. Ugyanakkor szerinte az is fontos volt, hogy a revideált jelentés és a meghozandó határozatok borítsanak fátylat a múltra, amennyiben ez a múlt nem befolyásolja továbbra is az intézet életét és munkáját. Követelte, hogy a bűnökkel teli közelmúlt maradványait belső intézeti politikai munkával és mind a kritikának, mind pedig az önkritikának teret adó vitákkal számolják fel, olyan folyamatot kezdeményezve így, amelynek során kiderül, hogy melyik kutató képes hasznos munkára az intézetben, illetve melyiküket kell eltávolítani onnan.⁶⁷

Ezek a pontok alkották aztán a Központi Bizottság Titkárságának határozatát,⁶⁸ amely kötelezte az intézet vezetését, hogy hajtsonak végre egy tisztogatást, egy nagyjából részben nyilvános kritika–önkritika kampány keretében, ami lehetővé teszi azoknak a javíthatatlan személyeknek a kiszűrését, akiknek majd meg kell válniuk állásuktól.

Végjáték: a tisztogatás és a patronálás dialektikája

A KB Titkárság 1958. április 28-i határozata megerősítette Frissnek az intézet feletti teljes ellenőrzését, de csak azzal a feltétellel, ha végrehajtja a határozat rendszabályozó előírásait. A fejlemények ezen szakaszában Friss már nyilvánvalóan belátta, hogy a közgazdasági kutatás felett gyakorolt patronálásának hatékonysága teljes mértékben attól függ, mennyi hajlandóságot mutat a legfőbb pártvezetés elvárásainak megfelelően az intézet megtisztítására, illetve kliensei megfegyelmezésére.

Friss figyelemremélően kedvező feltételeket vívott ki e tisztogatáshoz. Biztosítani tudta, hogy az intézet empirista kutatási programját nem „kriminalizálták”, és a Közgazdaságtudományi Intézetben sikerült zömében érintetlenül megtartani a kutató közgazdászok közösségét. Az intézetet nem oszlatták fel, a KB Titkárság nem rendelt el tömeges elbocsátásokat vagy *tabula rasa* típusú „megoldásokat”. Noha az általa javasolt „politikai” és „szakmai” különbségtételt visszautasították, de Kádárnak köszönhetően sikerült elérnie, hogy a múlt csak azon „hibáit” és „bűneit” torolja meg, amelyeket 1958-ban is ellenzéki ségnek vagy a párttal szembeni ellenállásnak lehetett értelmezni. Végül, de nem utolsósorban Friss magához tudta ragadni a kezdeményezést és az új politikai helyzethez való alkalmazkodás folyamata feletti ellenőrzést.

Kétségtelen, hogy mindennek az ára magas volt, és azt sem lehetett kizárni, hogy az intézet hosszabb távon súlyos károsodást szenved. Az intézet antirevizionista kampány által célbavett munkatársainak fájdalmas és megalázó „kritikán és önkritikán” kellett átesniük.

⁶⁵ Uo. 16.

⁶⁶ „Én nyilván azért vagyok indulatos, mert ne tessék revolverezni, hogy az összes kítűnő közgazdászok egyetértenek ezzel. [Friss ugyanis hangsúlyozta hozzászólásában, hogy milyen jó nemzetközi szakmai visszhangja van Kelet-Európában az intézet munkájának – P. Gy.] Legalább annyi legyen, hogy a magam részéről elmondjam, amit akarok. Bántja az önérzetem, hogy engem közgazdasági analfabétának néznek.” Uo. 17.

⁶⁷ Uo. 19–22.

⁶⁸ Az MSZMP KB Titkársága 1958. április 24-i határozata a Közgazdaságtudományi Intézet munkájáról. MOL 288. f. 7/26. öe.; másolata található MTA LT, Rusznyák István Elnöki iratai, 36/2.

Ennek részeként az intézeti kollektíva nagyszabású értekezletén a „főbűnösök” (Nagy Tamás, Erdős, Nagy András, Kornai, Antal stb.) számára módot adtak az önkritikára és/vagy a szocialista tervgazdaság felsőbbrendűsége melletti kiállásra.⁶⁹ Ugyanezektől az emberektől elvárták, hogy nyilvánosan kivegyék a részüket, ez alkalommal a „frontvonal jó oldalán”, a „revizionista/kapitalista és a valódi marxista–leninista gazdasági eszmék” közötti küzdelemben. Így is tettek: Nagy András kivételével az összes megvádolt intézeti kutató egy (néha több), a revizionizmust és/vagy a nyugati kapitalista országokban uralkodó közgazdasági nézeteket bíráló, illetve a szerző szovjet típusú szocializmus melletti elkötelezettségét deklaráló cikket publikált.⁷⁰ Nyilvánvaló, hogy a politikai és ideológiai korrektség e hulláma aligha segítette a komoly közgazdaságtudományi gondolkodást és kutatást. De azért nem is nyomta agyon teljesen. Ugyanazok az emberek, akik 1958–1959-ben ezeket az ideológiai korrekciókat publikálták, továbbvitték saját kutatásaikat, és folytatták a valódi tudományos és gazdaságpolitikai jelentőségű cikkek és könyvek írását és megjelentetését. Ezen kutatók legtöbbször a hatvanas évek elején védte meg kandidátusi disszertációját, és 1962–1963-tól aktívan vett részt a reformpolitika újabb hullámában.

Friss sikeres patronálásának költségeihez tartozott az is, hogy el kellett bocsátania két fontos kollégáját, Kornait és Nagy Andrást.⁷¹ De ugyanakkor sikerült kutatói állásokban elhelyeznie mindkettőjüket, ahol folytathatták az intézetben megkezdett munkájukat. Nagy András a Külkereskedelmi Minisztérium gazdaságelméleti osztályán folytatta külkereskedelmi kutatását, ami 1961-re meghozta számára a közgazdaságtudományok kandidátusa fokozatot. Kornai számára a Könnyűipari Tervező Irodában talált kutatói állást, majd később az ugyancsak a Könnyűipari Minisztériumhoz tartozó Textilipari Kutatóintézetnél. Nagy 1973-ban vezető kutatóként tért vissza a még mindig Friss vezetése alatt álló Közgazdaságtudományi Intézetbe. Kornai pedig már 1964-ben vagy 1965-ben visszatért részmunkaidős állásba, majd 1967-ben Friss teljes állást ajánlott neki, a matematikai közgazdaságtan osztály vezetését.

Persze a tisztogatás és kliensei védelmének kombinálására kényszerülő patrónusnak jelentékeny személyes árat is kellett fizetnie a patronázs hatékonyságának megőrzésért. Mind azok körében, akiket segíteni és védelmezni akart, mind pedig azok körében, akikkel szemben klienseit védelmezni próbálta, rossz hírnévnek örvendett, s egy jó adag rosszindulattal, gyakran gyűlölettel kellett szembesülnie. Kliensei, a kutató közgazdászok többsége közgazdászként lenézték őt, tudománypolitikusként és politikusként pedig baloldali kon-

⁶⁹ Az értekezleten részt vett Orbán László, a Központi Bizottság osztályvezetője. *Jegyzőkönyv az MTA Közgazdaságtudományi Intézet 1958. június 24-i gyűléséről*. PIL 861. f. 77. öe., 54.

⁷⁰ Néhány példa a bűnbánó irodalomra: Erdős Péter: *Értékkategóriák a szocialista tervgazdaságban*. Közgazdasági Szemle, 6. évf. (1959) 1. sz.; Hoch Róbert: *Az államelméletben megnyilvánuló jugoszláv revizionista nézetekről*. Közgazdasági Szemle, 6. évf. (1959) 2. sz.; Kornai János: *„Mennyiségi szemlélet” és „gazdaságossági szemlélet”*. *Tapasztalatok a könnyűipar köréből*. Közgazdasági Szemle, 6. évf. (1959) 10. sz., különösen 1086–1087. old., ahol Kornai bírálja Kende Péter „neoliberális illúzióit” és „tudományosan megalapozatlan és torz szemléletét” [Kende egyik cikkére – *L'intérêt personnel dans le système d'économie socialiste*. *Revue Economique*, 1959. május – utalva, amelyben Kende érvelését nagyrészt Kornai: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása* című művére alapozza]; Bródy András: *A közgazdasági „modellek” kérdéséhez*. Közgazdasági Szemle, 7. évf. (1960) 8–9. sz.

⁷¹ *A Közgazdaságtudományi Intézet pártszervezetének jelentése a Titkárság és az V. ker. V. B. határozatai óta végzett munkáról*, 1958. november 29. MOL 288. f. 33./1958. cs. 19. öe. Ez az anyag arról tudósított, hogy Kornait, Nagy Andrást és egy harmadik személyt (Groó), akiről keveset tudok, már más munkahelyre helyeztek át, és helyükre három új, politikailag megbízható, munkás és paraszt származású munkatársat vettek fel.

zervativizmussal vádolták, és afféle vörös *grand seigneur*nek tekintették. Az apparátus-elit köreiben pedig reformizmusa, engedékenysége és „intellektuális allűrjei” okán éltek vele szemben gyanúperrel. A „kiközösítések” e tendenciáját nem szabad alábecsülni: a társadalomtudomány államszocializmus alatti patrónusaként Friss úgy lépett fel, mint „az ügynök [broker], aki különböző intézményi kultúrák között közvetítve azért tudott előmozdítani vagy megelőzni fejleményeket, mert egyaránt értette, valamint hitelesen használta és tolmácsolta a politika, a bürokrácia, a különböző szakmai körök és a különböző tudományos és/vagy művészeti területek jelentékenyen eltérő idiómáit.”⁷² Friss számára ez a szerep egy tragikus elemet is tartalmazott. Míg ő saját magát közgazdásznak tartotta, és nagyon szerette volna, ha a közgazdászok szakmai közösségének tagja lehetett volna (és így is tekintettek volna rá), ez utóbbiak általában egy (hierarchikusan és kulturálisan) távoli, sőt ellenséges világ, az apparatcsikok képviselőjének tekintették őt.⁷³ Úgy tűnik, a kommunista patronálásnak elkerülhetetlen velejárója volt a magányosság és tragikus frusztráció – igazi „improduktív munka” volt ez, ahogy azt a marxista közgazdaságtan meghatározza, amely csak egy történelmi (és ezért ideiglenes) társadalmi–politikai formáció, az államszocializmus sajátos struktúráinak köszönhetően vált szükségessé. Egy másik világban még Frissnek is lett volna esélye arra, hogy hivatásos közgazdászként is megmérettessék, és maga is egy patrónus támogatását és védelmét élvezze. De még itt is, neki és kollégáinak is szüksége lett volna patrónusok támogatására és védelmére. Azt meg csak remélhetjük, hogy ebben a másik világban a tisztogatás és patronálás dialektikus szimbiózisa még véletlenszerűen sem fordul elő.

Fordította: LÉNÁRT ANDRÁS

⁷² Péteri György: *Patronage under Social-Democracy and State Socialism: A Comparative Study of Postwar Academic and Artistic Life in Scandinavia and Eastern Europe*. Témaleírás a trondheimi nemzetközi workshop számára, 1999. augusztus 13–17., elérhető: <http://www.hf.ntnu.no/peecs/PatronPro.htm>

⁷³ A szerző interjúja Nagy Andrással, Budapest, 1988. december 21. és 27.